

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ ἡ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: ἡ ἱδρυση τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία στὸ ἱστορικὸ καὶ ἐκκλησιολογικὸ της πλαίσιο

Ἰωάννου Ἀντ. Παναγιωτόπουλου*

Εἰσαγωγικά

Ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος)¹ ἀναγνωρίζεται ὡς μορφὴ ὁραματική. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα

* Ὁ Ἰωάννης Ἀντ. Παναγιωτόπουλος εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Ὡς γνωστόν, ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Α΄, τέκνο τοῦ κληρικοῦ Ἀναστασίου, γεννήθηκε στὴν ἱστορικὴ Μάδυτο (τουρκ.: Eceabat) στὴ χερσόνησο τῆς Καλλιπόλεως, τὴν 1η Ἰουλίου 1868. Πραγματοποίησε ἐγκύκλιες σπουδὲς διαδοχικὰ στὴ γενέτειρά του, στὴν Ἱερατικὴ Σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως (1885-1887), στὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῶν Ἱεροσολύμων (1887-1888) καὶ τὶς ἀποπεράτωσε στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης (1889). Θεολογικὲς σπουδὲς πραγματοποίησε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν (1889-1891), στίς Θεολογικὲς Ἀκαδημίες Κιέβρου καὶ Πετρούπολεως (1891-1895) καὶ τὶς ὁλοκλήρωσε ὑποβάλλοντας ἐναίσιμο διατριβή. Στὴ συνέχεια διορίσθηκε Καθηγητὴς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Ἱεροσολύμων. Στὸν κλῆρο εἰσῆλθε στίς 28 Μαΐου 1900 καὶ στίς 14 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους χειροτονήθηκε πρεσβύτερος, λαμβάνοντας ὡς ἄγαμος τὸ ὀφφίκιο τοῦ ἀρχιμανδρίτου. Μετὰ ἀπὸ τὸ περιπετειῶδες κλείσιμο τῆς Σχολῆς (1909), ἐπὶ μία διετία ὑπηρέτησε ὡς κληρικὸς στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου. Τὸ ἔτος 1911 διορίσθηκε Διευθυντὴς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, θέση τὴν ὁποία διατήρησε μέχρι καὶ τὴν ἐκλογὴ του ὡς Ἀρχιεπισκόπου, καὶ μετὰ τὴν ἐκλογὴ καὶ διορισμὸ του ὡς Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τὶς 10 Μαρτίου 1923 μέχρι καὶ τὸν θάνατό του (22 Ὀκτωβρίου 1938), ὑπῆρξε Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν. Βλ. Ἰω. Κωνσταντινίδης, «Χρυσόστομος Α΄», *Θ.Η.Ε.* 12 (1968), σσ. 417-420· Χρ. Νεαμονιτάκης, *Χρυσόστομος Α΄ Παπαδόπουλος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος (1868-1938)*, Ἀθῆνα 1969, σσ. 9 κ.ε.: Γ. Βαλσάμης (ἐπιμ.), *Οἱ Προκαθήμενοι Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος*, Βόλος 1997, σσ. 65-

που διαμόρφωσαν την πορεία της Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Γενναῖος ἱεράρχης, μετέφερε τὴν πείρα του μέσα ἀπὸ τὶς ἀγωνίες τοῦ Γένους, τὸν διχασμό, τὴν πάλη μὲ τοὺς ξένους, μὲ τοὺς δικούς μας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, τὴ λαχτάρα γιὰ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ λαοῦ. Τὸ 1923, τὴν κρίσιμη στιγμή μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ἀνῆλθε στὸν θρόνο τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, στὴν καρδιὰ τῆς πληγωμένης Ἑλλάδας, ὅπου χιλιάδες πρόσφυγες ζητοῦσαν παρηγοριὰ καὶ ἀνανοηματοδότηση τῆς ταυτότητάς τους, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἔβαλε ὡς κύριο στόχο νὰ ἀναδείξει τὴν Ἐκκλησία ὄχι μόνον ὡς διοικητικὸ ὄργανισμὸ, ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικὸ σῶμα, μὲ φωνὴ θεολογική, ἐπιστημονική, βαθιὰ ἐκκλησιαστική. Μέσα ἀπὸ τὴν στάχτη τῆς καταστροφῆς γεννήθηκε τὸ περιοδικὸ *Θεολογία*. Ὅχι ὡς ἓνα ψυχρὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα, ἀλλὰ ὡς ὄραμα ἀνάστασης, ὡς ἀπόδειξη ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ ἀρθρώσει ζωντανὸ λόγο, πατερικὸ καὶ συγχρόνως ἐλληνικὸ, λόγο ποὺ νὰ ἀντηχεῖ στὴν οἰκουμένη, ἀναδεικνύοντας τὴν Ὁρθόδοξη ἐλληνόφωνη θεολογία. Καὶ ἂν, ὅπως λέγει ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, «ἡ Ἐκκλησία εἶναι εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ ὁ κόσμος εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας»², τότε τὸ περιοδικὸ *Θεολογία* στάθηκε ὡς ἡ εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς καθρέπτης, ὅπου ἡ πίστη συναντᾷ τὴν ἐπιστήμη, ἡ παράδοση τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ταυτότητα τὸν πόνο καὶ τὴν ἐλπίδα τοῦ λαοῦ μας.

1. Τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο μετὰ τὸ 1922

Μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ἡ Ἑλλάδα βρέθηκε μπροστὰ σὲ ἓνα χάος, ὄχι μόνον πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ἀλλὰ καὶ πνευματικὸ. Ἡ ἔλευση περισσοτέρων ἀπὸ ἓνα ἑκατομμύριο προσφύγων ἔφερε νέα

69· Ιω. Παναγιωτόπουλος, «“Γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία”, 180 χρόνια μάθημα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συμποσίου: 180 Χρόνια Θεολογικῶν Σπουδῶν στὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1837-2017)*, 09-11 Μαΐου 2017, Ἀθήνα 2018, σσ. 372-375· Γ. Κονιδάρης, *Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1938· Θ. Πολυζωγόπουλος, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1868-1938)*, Ἀθήνα 2000· Ν. Τωμαδάκης, *Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ὡς ἱστορικός*, Ἀθήνα 1958.

2. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, κεφ. Γ', PG 91, 668D-669A.

δεδομένα: ένορίες γεμάτες από ανθρώπους που ζητούσαν παρηγοριά, μία κοινωνία που αναζητούσε συνοχή, ένα κράτος που έπρεπε να ανασυγκροτηθεί από την αρχή. Μέσα σε αυτές τις δραματικές συνθήκες, η Έκκλησία δεν ήταν δυνατόν να περιορισθεί σε έναν ρόλο διαχειριστικό. Ο λαός δεν χρειαζόταν μόνο ψωμί, αλλά και λόγο έλπίδας, χρειαζόταν ένα πνευματικό στήριγμα, μία φωνή που να του θυμίζει ότι υπάρχει η Έκκλησία, η οποία δεν αντικαθίσταται από κανέναν θεσμό³.

Η Έκκλησία της Ελλάδος, από το 1833 και την ανακήρυξη του Αυτόκεφάλου, αγωνιζόταν συνεχώς να βρεί την ταυτότητά της. Τα πρώτα χρόνια κυριαρχούσαν τα ζητήματα διοικητικής οργάνωσης, τα όρια των δικαιοδοσιών, οι σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ή όμαλή ένσωμάτωση νέων περιοχών. Στο βάθος όμως του εκκλησιαστικού

3. Βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Η Έκκλησία της Ελλάδος κατά την περίοδο 1922-1940*, Αθήνα 1955· Π. Κιτρομηλίδης, *Μικρασιατική Καταστροφή και έλληνική κοινωνία*, Αθήνα 1982· Σπ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς των Νέων Χωρών*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011. Ειδικά για τον ρόλο της Έκκλησίας και των θρησκευτικών κοινοτήτων ο Δημήτρης Σταματόπουλος [στο κεφ. «Ο ρόλος της Έκκλησίας: οικουμενισμός και έθνικισμός», στο: Άντ. Λιάκος (έπιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, έκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011] εξετάζει πώς η Έκκλησία διαχειρίσθηκε την κρίση μεταξύ της οικουμενικής της παραδόσεως και της έθνικης ένσωμάτωσης των προσφύγων. Αντίστοιχα ο Γεώργιος Τσάκαλος, στη διδακτορική του διατριβή *Η προσφορά της Έκκλησίας στην αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, η οποία και ένεκρίθη το 2023 από το Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού του Α.Π.Θ., παρέχει σημαντική αρθρογραφία πάνω στο συγκεκριμένο θέμα της κοινωνικής πρόνοιας.

Για το ευρύτερο πλαίσιο της αποκατάστασης και της κοινωνίας ο Γιώργος Μαυρογορδάτος (*Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983, που κυκλοφορεί και στα ελληνικά) διερευνά τον τρόπο που οι πρόσφυγες άλλαξαν τις κοινωνικές και πολιτικές ισορροπίες στην Ελλάδα. Το συλλογικό έργο *Ο ξεριζωμός και η έλπίδα: Η συμβολή των Μικρασιατών προσφύγων στην εξέλιξη της σύγχρονης Ελλάδας*, έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2022 περιέχει εξαιρετικές μελέτες για την εκπαίδευση, την υγεία και την κοινωνική μέριμνα. Ο Γιώργος Λαμφίδης (*Οι πρόσφυγες του 1922*, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993) επικριεί μία κλασική καταγραφή των συνθηκών άφιξης και εγκατάστασης. Τέλος, η Έλένη Ιωαννίδου και η Μαρία Καβάλα στη μελέτη τους «Αρωγή και αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008*, έκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σσ. 345-371, εστιάζουν στις πρωτοβουλίες ήμικρατικών (όπως η Έκκλησία και οι Δήμοι) και μη κρατικών φορέων στη Θεσσαλονίκη και τη Βόρεια Ελλάδα.

ζητήματος, ή απάντηση βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη⁴. Μετά το 1922, όλα αυτά έγιναν ακόμη πιό επείγοντα, όλα αναδιατάχθηκαν. Ἡ ἐνοποίηση τῶν «Νέων Χωρῶν», ἡ ἀνάγκη πνευματικῆς καθοδηγήσεως τῶν προσφύγων, ἡ ἀναζήτηση μιᾶς κοινῆς φωνῆς ἦταν ζητήματα ζωτικῆς σημασίας. Ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ δείξει ὅτι εἶναι ὄχι μόνο φρουρός τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ δύναμη δημιουργίας. Παράλληλα, ἀπὸ τὸ 1837, ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἦταν τὸ κέντρο τῆς θεολογικῆς καλλιέργειας στὴν Ἑλλάδα. Ἐκεῖ διδάχθηκαν γενιές ἐπισκόπων, ἱερέων, θεολόγων. Ὅμως ἡ Σχολή, ὅπως καὶ ἡ Ἐκκλησία, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα ὄργανο μὲ συνεχῆ παρουσία στὸν δημόσιο χῶρο, ὅπου ὁ θεολογικὸς λόγος ὄφειλε νὰ ἀκούγεται ὄχι μόνο στὰ ἀμφιθέατρα ἀλλὰ σὲ ὅλη τὴν κοινωνία. Γι' αὐτὸ ἡ ἵδρυση ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ περιοδικοῦ δὲν ἦταν πολυτέλεια: ἦταν ἀναγκαιότητα⁵.

4. Βλ. Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Γ'· Ἀπὸ τὴν ἄλωση μέχρι σήμερον (1453-2014)*, Ἀθήνα 2014, σ. 574 κ.ε.: Ch. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Cambridge University Press, Cambridge 1969· Ἐμμ. Καραγεωργίου, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2004· Γ. Μεταλληνός, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1986· ὁ ἴδιος, *Ἑλλαδικὸ Αὐτοκέφαλον Παραλειπόμενα*, Ἀθήνα 1983· Θ. Φαρμακίδης, *Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἡ περὶ Ἀληθείας*, Ἀθήνα 1852· Κ. Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, Ἀθήναι 1862· Ἰω. Κονιδάρης, *Ἡ διοικητικὴ ὁργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1994· Διον. Βαλαῆς, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, Θεσσαλονίκη 2011· Ἀρχιμ. Σπυρίδων Μπιλάλης, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ Νόμος 5383*, Ἀθήνα 1932· Εὐ. Λέκκος, *Τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 2000· Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1996· Ἐμμ. Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας (1850) καὶ ἡ θέσις τῶν μητροπόλεων τῶν «Νέων Χωρῶν» (1928)*, ἐν Ἀθήναις 1973, σσ. 13 κ.ε.: Β. Καραγιώργος, *Τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐπαναστάσεως (1821)*, Ἀθήνα 1998· Κ. Μανίκας, *Σχέσεις Ὁρθοδοξίας καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως (1821-1827)*, Συμβολὴ στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἑλληνικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2002.

5. Ἡ σχέση μεταξύ τῶν περιοδικῶν Ἐκκλησία καὶ Θεολογία εἶναι ὁργανικὴ καὶ συμπληρωματικὴ, καθὼς ἀπετέλεσαν τοὺς πυλῶνες τῆς ἐπικοινωνιακῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀνασυγκρότησης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Α' Παπαδοπούλου. Ἡ ἀρχὴ ἔγινε τὸν Μάιο τοῦ 1923 μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησία*, τὸ ὁποῖο ὁρίσθηκε ὡς τὸ «Ἐπίσημον Δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος». Ἡ ἵδρυσή του ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὑπάρξεως ἐνὸς ὁργάνου ποὺ θὰ κατέγραφε τὶς διοικητικὰς ἀποφάσεις, τὶς ἐγκυκλίους καὶ τὶς εἰδήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, λειτουργώντας ὡς ὁ ἐπίσημος ἐνημερωτικὸς σύνδεσμος μεταξύ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου

Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, προτοῦ ἀναλάβει Ἀρχιεπίσκοπος, εἶχε ζήσει τὴν ἐμπειρία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κόσμου, ἔχοντας κάνει σπουδὲς στὴν Ἀθήνα, στὸ Κίεβο, στὴν Ἀγία Πετρούπολη, ἐνῶ παράλληλα εἶχε νὰ ἐπιδείξει θητεία τόσο ἐκκλησιαστική ὥσο καὶ ἀκαδημαϊκή στὰ Ἱεροσόλυμα, στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Ἀθήνα. Γνώριζε τί σημαίνει ἐπιστημονική θεολογία ἀλλὰ καὶ τί σημαίνει Ἐκκλησία ὡς μυστήριο καὶ ζωή. Ἦξερε ὅτι ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος χρειαζόταν τὴ θεολογικὴ φωνή, γιὰ νὰ σταθεροποιηθεῖ, νὰ ἐμπνευσθεῖ, νὰ πορευθεῖ. Καὶ γι' αὐτό, ὅταν ἔγινε Ἀρχιεπίσκοπος τὸν Μάρτιο τοῦ 1923, δὲν περιορίσθηκε στὰ διοικητικὰ καθήκοντα. Ἐθεσε ὡς στόχο νὰ χαρίσει στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τὴ φωνὴ ποὺ τῆς ἔλειπε, τὴν ὁποία ἐνσάρκωσε τὸ περιοδικὸ *Θεολογία*.

Στὸ πρόσωπο τοῦ Χρυσόστομου Παπαδοπούλου συναντήθηκαν ὁ κληρικὸς καὶ ὁ ἐπιστήμονας, ὁ ἡγέτης ποὺ εἶχε ρίζες στὴν πατερικὴ παράδοση ἀλλὰ καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς ταγὸς μὲ τὸ ἀνοιχτὸ βλέμμα στὴν ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς του. Ὅταν ἔγινε Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1914-1923), δίδαξε Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ὅχι ὡς ἄνευρο κατάλογο γεγονότων, ἀλλὰ ὡς μυστήριο μνήμης, ὅπου φανερώνεται ὁ τρόπος ποὺ ἡ Ἐκκλησία βαδίζει μέσα στὴν ἱστορία. Καὶ μᾶς δίδαξε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνάσα, ἐμπνευση, ἀναζήτησις ταυτότητας. Ὅταν τὸν Μάρτιο τοῦ 1923 ἐξελέγη Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, ἡ χώρα ζοῦσε τὴν τραγωδίαν τῆς προσφυγιάς, τὴν ἀστάθεια τῆς πολιτικῆς,

καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1923, ὁ Χρυσόστομος Α' προχώρησε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*.

Ἡ Ἐκκλησία εἶχε χαρακτηρὰ ἐνημερωτικὸ καὶ διοικητικὸ, ἐνῶ ἡ *Θεολογία* ἰδρύθηκε ὡς τὸ «Ἐπιστημονικὸν Περιοδικόν» τῆς Ἐκκλησίας. Στόχος τῆς ἦταν νὰ προσφέρει ἓνα βῆμα ὑψηλοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κύρους, ὅπου ὁ θεολογικὸς λόγος θὰ ἀρθρωνόταν μὲ ἀκρίβεια, μακριὰ ἀπὸ τὸν «ψυχρό» λόγο τῶν ἀπλῶν ἀνακοινώσεων. Ἡ σχέση τῶν δύο περιοδικῶν εἶναι σχέση καταμερισμοῦ ἔργου· ἡ Ἐκκλησία ἐκπροσωπεῖ τὴ «διοικοῦσα» Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ *Θεολογία* τὴ «διδάσκουσα» Ἐκκλησία. Τὰ δύο ἔντυπα λειτούργησαν παράλληλα γιὰ νὰ καλύψουν τὸ κενὸ ποὺ ἄφησε ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ἐπιδιώκοντας τὴν πνευματικὴ ἀναγέννησις τοῦ λαοῦ. Ἡ *Θεολογία* παρεῖχε τὸ ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὴ δογματικὴ κατοχύρωσις, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία μετέφερε αὐτὲς τὶς ἀρχὲς στὴν καθημερινὴ ἐκκλησιαστικὴ πράξις καὶ διοίκηση. Συνολικά, τὰ δύο περιοδικὰ ἀπετέλεσαν τὸν «καθρέπτη» τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταυτότητας, τὸ ἓνα ἀποτυπώνοντας τὴ δράσις καὶ τὸ ἄλλο τὴ σκέψις, ἐξασφαλίζοντας ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶχε φωνὴ τόσο στὸν δημόσιο χώρο ὥσο καὶ στὴ διεθνῇ ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

τὴν κρίση τῆς κοινωνίας. Ἦταν μία ὥρα ποὺ χρειαζόταν ὄχι ἀπλῶς διαχειριστὴ ἀλλὰ ποιμένα. Καὶ αὐτὸ τὸ πρόσωπο φανέρωσε. Στὴν Ἐκκλησία ἔδωσε δομές, ὀργάνωσε τὴ ζωὴ τῶν Νέων Χωρῶν, φρόντισε γιὰ τὶς προσφυγικὲς κοινότητες, ὀργάνωσε δομὲς φιλανθρωπίας. Ἀλλὰ δὲν σταμάτησε ἐκεῖ. Γνώριζε ὅτι ἡ ἀληθινὴ δύναμις τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἡ διοίκηση, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα. Γι' αὐτὸ καλλιέργησε τὴν κατήχηση, ἐνίσχυσε τὴν ἱεραποστολή, ἔθεσε θεμέλια γιὰ θεολογία ἐλληνικὴ καὶ πατερικὴ, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ἀνοικτὴ στὰ ἐρωτήματα τοῦ καιροῦ. Ὁ Χρυσόστομος Α' εἶχε βαθιὰ συνείδηση ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὀφείλει νὰ ἔχει δυνατὴ θεολογικὴ φωνή. Δὲν ἀρκοῦσε νὰ συμμετέχει μόνον στὶς διοικητικὲς συζητήσεις μὲ τὰ Πατριαρχεῖα, οὔτε νὰ «ὀμιλεῖ» ἀπλῶς μὲ ἐγκυκλίους. Ἔπρεπε νὰ δημιουργήσῃ χῶρο, ὅπου ἡ θεολογία θὰ ἐκφράζεται ἐπιστημονικὰ, ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστικῶς ὀρθά, ὅπου ἡ παράδοση τῶν Πατέρων θὰ συναντοῦσε τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴ σύγχρονη κοινωνία. Αὐτὸν τὸν χῶρο τὸν ὀνόμασε Θεολογία.

2. Ἡ διείσδυση τοῦ Εὐσεβισμού στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο

Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνθηθὴ τοῦ Εὐσεβισμού⁶. Ὁ Εὐσεβισμὸς ὡς κίνημα δὲν ἐμφανίσθηκε

6. Τὸ κίνημα τοῦ Εὐσεβισμού (*Pietismus*, ἀπὸ τὴ λ. *pietas* = εὐσέβεια) εἶναι θρησκευτικὸ καὶ πνευματικὸ ρεῦμα ποὺ ἀναπτύχθηκε κυρίως στὸν λουθηρανικὸ χῶρο τῆς Γερμανίας στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. Ἀποτελεῖ μορφή ἀνανέωσης τοῦ Προτεσταντισμοῦ, μὲ ἔμφαση ὅχι τόσο στὴ δογματικὴ ἀκρίβεια ὅσο στὴ βιωματικὴ πίστη, τὴν προσωπικὴ μετάνοια, τὴν ἠθικὴ καθαρότητα καὶ τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τοῦ χριστιανικοῦ βίου. Ἐμφανίσθηκε γύρω στὸ 1670 στὴ Φραγκφούρτη καὶ στὴ συνέχεια ἐξαπλώθηκε στὴ Σαξονία, στὸ Βερολῖνο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Γερμανίας. Κύριος ἐμπνευστὴς θεωρεῖται ὁ Φίλιππος Γιάκομπ Σπένερ (*Philipp Jakob Spener*, 1635-1705), ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἔργο τοῦ *Pia Desideria* (1675) διετύπωσε τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ κινήματος.

Τὸ κίνημα βρῆκε συνέχεια μὲ τὸν August Hermann Francke (1663-1727) στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης καὶ συνδέθηκε μὲ τὸ ἐκπαιδευτικὸ καὶ φιλανθρωπικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς. Κύρια χαρακτηριστικὰ εἶναι: α) ἡ ἔμφαση στὴ Βίβλο – μελέτῃ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπὸ ὅλους, ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν κλῆρο· β) ἡ πνευματικὴ ἀναγέννηση – ἡ πίστη βιώνεται ὡς προσωπικὴ ἐμπειρία καὶ ὅχι μόνον ὡς ἀποδοχὴ διδασκαλιῶν· γ) ἡ ἠθικὴ ζωὴ – αὐστηρὴ προσήλωση σὲ χριστιανικὰ ἤθη καὶ ἀποφυγὴ «κοσμικότητας»· δ) οἱ μικρὲς συναθροίσεις (*collegia pietatis*) – κύκλοι μελέτης καὶ προσευχῆς, πέρα ἀπὸ τὴν τυπικὴ λατρεία· ε) ἡ ἐνεργὸς χριστιανικὴ δράση – φιλανθρωπία, κοινωνικὴ μέριμνα,

αυτούσιο στην Ὁρθόδοξη Ἑλλάδα, ἀφοῦ εἶναι προῖον τοῦ λουθηρανικοῦ χώρου. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα καὶ ἰδιαίτερα τοὺς 19ο καὶ 20ο αἰ., διάφορα στοιχεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ κινήματος διείσδυσαν στὸν ἐλλαδικὸν ὡς μισιοναρίων), τῶν μεταφράσεων καὶ τῶν φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν ἐπαφῶν. Οἱ μεταφράσεις τῶν 18ου καὶ 19ου αἰ. (κυρίως γερμανικῶν ἢ ἀγγλικῶν πρωτοτύπων) ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα ιδέες περὶ προσωπικῆς πίστεως, ἐσωτερικῆς ἀναγέννησης καὶ χριστιανικῆς ἠθικῆς⁷. Οἱ προτεστάντες ἱεραπόστολοι δραστηριοποιήθηκαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ἰδρύοντας σχολεῖα, τυπογραφεῖα καὶ διανέμοντας τὴ Βίβλο σὲ μετάφραση. Μαζὶ μὲ τὸν εὐαγγελικὸν ζῆλον, ἔφεραν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐσεβισμού. Τότε Ἕλληνες λόγιοι καὶ θεολόγοι (κυρίως μὲ σπουδὲς στὴ Δύση), ἔχοντας γνωρίσει τὸν Εὐσεβισμό, μετέφεραν στοιχεῖα τοῦ στὴν Ὁρθόδοξη ἐλληνικὴ κοινωνία⁸.

ἀποστολικὸ ἔργο καὶ στ) ἡ κριτικὴ στὸν τυπικὸ κληρικαλισμὸ – ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν «τυπικὸ» ἢ «κρατικοποιημένο» λουθηρανισμό.

Ὁ Εὐσεβισμὸς ἐπηρέασε βαθιὰ τὴ λουθηρανικὴ θεολογία καὶ πνευματικότητα τοῦ 18ου αἰ. Συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱεραποστολικῆς δραστηριότητος τῶν προτεσταντῶν. Προετοίμασε ἔμμεσα τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ Μεθοδιστικὸ κίνημα στὴν Ἀγγλία, καθὼς καὶ γιὰ μορφὲς ἀναβίωσης στὶς Η.Π.Α. Ἐπηρέασε τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, ἰδιαίτερος μέσα ἀπὸ τὰ ἰδρύματα τῆς Χάλλης. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Εὐσεβισμὸς εἶναι ἓνα κίνημα ἐσωτερικῆς ἀνανέωσης τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ποὺ ἤθελε νὰ μεταφέρει τὸ βάρος ἀπὸ τὴν ἀπλὴ «ὀρθοδοξία» (σωστὴ πίστη) στὴ ζωσα ἐμπειρία τοῦ χριστιανικοῦ ἕθους καὶ τῆς προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸν Χριστό.

Βλ. Γ. Μεταλληνός, *Εὐσεβισμός: Ἡ ἀλλοίωση τοῦ ὀρθοδόξου ἕθους*, Ἀθήνα 1990· Στ. Ζουμπουλάκης, *Ὁ Εὐσεβισμὸς στὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2010· Χρ. Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992· Ν. Νευράκης, *Ἡ κίνηση τοῦ Εὐσεβισμού στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2002· Ἀπ. Νικολαΐδης, *Οἱ οἰκουμενικὲς περιπέτειες τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2008· Ἰω. Ζηζιούλας, *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Κοινότητα καὶ ὁ Κόσμος*, Ἀθήνα 1987· Ν. Νησιώτης, *Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, Ἀθῆναι 1965· Β. Μουστάκης, *Ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ σύγχρονα κοινωνικὰ προβλήματα*, Ἀθήνα 1975.

7. Ἀρχιμ. Εὐσέβιος Ματθόπουλος, *Ὁ Προορισμὸς τοῦ Ἀνθρώπου*, ἐκδ. Ζωή, Ἀθῆναι 1910· Π. Τρεμπέλας, *Αἱ λαϊκαὶ θρησκευτικαὶ ὀργανώσεις*, Ἀθῆναι 1951· Ἀλ. Τσιριντάνης, *Ἡ πορεία τοῦ Γένους*, Ἀθῆναι 1948.

8. Πρβλ. Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιολογία μεταξὺ Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Πατερικῆς Παραδόσεως*, Ἀθήνα 2018, σ. 319 κ.έ.

Ἡ διάδοση τῆς Βίβλου σὲ μετάφραση καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς ἀτομικῆς μελέτης τῆς Γραφῆς ἐπηρεάσθησαν σαφῶς ἀπὸ τὴν εὐσεβιστικὴ παράδοση. Ὁ Εὐσεβισμὸς μετέφερε στὴν Ἑλλάδα μία αὐστηρὴ ἠθικοπλαστικὴ διάσταση, διακηρύσσοντας τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ «κοσμικότητες» καὶ τὴν τόνωση τῆς ἀτομικῆς ἀρετῆς. Ἔτσι, ἡ δημιουργία τῶν γνωστῶν χριστιανικῶν ἀδελφοτήτων καὶ θρησκευτικῶν συλλόγων στὴν Ἑλλάδα ἐκπηγάζει ἀπὸ τὸ εὐσεβιστικὸ πνεῦμα, ἐκφραζόμενο μέσῳ κύκλων προσευχῆς, κατηχήσεων, ἱεραποστολῆς καὶ φιλανθρωπίας. Ἐπηρέασαν μάλιστα δραστικὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο Ἕλληνες θεολόγοι καὶ δάσκαλοι προσέγγισαν τὴν ἐκπαίδευση, δίδοντας βαρύτητα στὸν ἠθικὸ χαρακτήρα καὶ στὴ θρησκευτικὴ ἀνατροφή, φθάνοντας σὲ ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., ὅπου τὰ γνωστὰ ἀναγεννητικὰ κινήματα στὴν Ἑλλάδα υἱοθέτησαν πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Εὐσεβισμού, ὅπως προσωπικὴ ἀναγέννηση, πειθαρχημένη χριστιανικὴ ζωὴ, ἔντονη κατήχηση, κοινωνικὸ ἔργο. Ἀσφαλῶς ἡ ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ Εὐσεβισμού δὲν ἦταν ἀμειγῶς προτεσταντικὴ, καθὼς ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ υποστηρίξουμε ὅτι «ὀρθοδοξοποιήθηκε», προσαρμόσθηκε δηλαδὴ στὴ λατρευτικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Προκάλεσε ὅμως καὶ ἐντάσεις, καθὼς οἱ ἀδελφότητες τὸν 20ὸ αἰ. κατηγορήθηκαν γιὰ ἠθικισμό, ἠθικὴ αὐστηρότητα καὶ ἔλλειψη μυστηριακῆς θεολογίας, ἂν καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἔδωσαν ὠθηση στὴ νεοελληνικὴ θεολογικὴ παραγωγὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ-φιλανθρωπικὴ δράση.

3. Ἡ ἵδρυση τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία* (1923)

Ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἡ θεολογικὴ παρουσία τοῦ μακαριστοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου δὲν ἦταν μίμηση οὔτε στεῖρα παραδοσιαρχία. Ἦταν βεβαίως ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν παράδοση, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, στὴν κρίση τῆς παιδείας, στὴν ἀναζήτηση κοινωνικῆς συνοχῆς, στὸν διάλογο μὲ τὴν ἐπιστήμη. Καὶ ἔτσι ὁ Χρυσόστομος ἀνέδειξε τὴν Ἐκκλησίαν ὅχι ὡς σκιά τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ὡς ζωντανὸ φῶς γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον. Τὸ 1923 ἦταν μία χρονιά ὅπου ὅλα ἔμοιαζαν νὰ ἔχουν χαθεῖ. Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ εἶχε γκρεμίσει ὅχι μόνο τὴ Μεγάλὴ Ἰδέα, ἀλλὰ καὶ τὴν

ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Ἡ Ἑλλάδα ὑποδέχθηκε ἀναρίθμητους πρόσφυγες, ἡ κοινωνία δοκιμαζόταν, τὸ κράτος κλονιζόταν. Ὅμως ἀκριβῶς ἐκεῖ στὴ σκοτεινὴ ὥρα, ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν εἶναι ἓνας θεσμὸς τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἡ ζωντανὴ φλέβα τοῦ ἔθνους. Καὶ ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ τόλμησαν, ἔδωσαν στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος φωνή. Τὴ φωνὴ αὐτὴν τὴν ὀνόμασε *Θεολογία*. Ἡ *Θεολογία* δὲν ἦταν ἓνα ἀκόμη περιοδικό, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν Ἀθήνα τοῦ Μεσοπολέμου καὶ πρωτύτερα. Ἦταν ἡ *ἐπίσημη φωνὴ* τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὥρος ὅπου θὰ μιλοῦσε ὄχι μόνον ἓνας ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸ Σῶμα. Ὁ Χρυσόστομος ἔθεσε τρεῖς στόχους: α) νὰ ἀναπτυχθεῖ θεολογικὸς λόγος ἐπιστημονικὸς καὶ ἀκριβής, β) νὰ ἀποκτήσει ἡ –ἀκόμη καλύτερα– νὰ ἀνακτήσει ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιολογικὴ συνείδηση, νὰ καταλάβει τί σημαίνει νὰ εἶναι μέρος τῆς μιᾶς καθολικῆς Ὁρθοδοξίας καὶ γ) νὰ μιλήσει στὸν κόσμο, νὰ σταθεῖ συνομιλητὴς τοῦ πολιτισμοῦ, ὅχι θεατῆς. Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ὄραμα διοικητικὸ ἀλλὰ πνευματικὸ.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς τεύχῃ ἡ *Θεολογία* ἔδειξε τὸν χαρακτήρα της. Στις σελίδες της βρῆκαν θέση ἄρθρα δογματικὰ καὶ πατερικά, ποὺ ἔδειχναν ὅτι ἡ πίστη δὲν εἶναι μουσειακὸ κειμήλιο ἀλλὰ ζωντανὴ παράδοση. Μελέτες ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ποὺ ἔφερναν στὸ φῶς τὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἀλήθεια καὶ ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα. Σχόλια γιὰ τὸν διάλογο μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὸν πολιτισμὸ, τὴ διεθνή θεολογία. Ἡ *Θεολογία* δὲν ἦταν ἓνα ἀκαδημαϊκὸ περιοδικό, ἦταν ὁ καθρέπτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως προαναφέρθηκε. Μὲ τὴ *Θεολογία*, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔπαψε νὰ μοιάζει ὡς ἓνας διοικητικὸς μηχανισμός. Ἀπέκτησε πρόσωπο καὶ φωνή. Ἡ *θεολογία*, ποὺ ἀναπτύχθηκε σὲ αὐτὲς τὶς σελίδες, ἦταν ὅπλο καὶ δῶρο μαζί: ὅπλο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ ρεύματα τῆς Δύσεως, ποὺ ἤθελαν νὰ τὴν παρακάμψουν, καὶ δῶρο στὸν λαὸ ποὺ χρειαζόταν νὰ καταλάβει ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ ζωντανὸς τόπος τῆς ἀληθείας. Ἡ *Θεολογία* ἀνοιξε τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος στὸν κόσμο. Παρουσιάσεις ξένων μελετῶν, κριτικὲς συζητήσεις, ἀναφορὲς στὰ διεθνῆ ρεύματα ἔδειχναν ὅτι ἡ καθ' Ἑλλάδα Ἐκκλησία δὲν ζοῦσε σὲ ἐπαρχιακὴ μοναξιά ἀλλὰ συμμετεῖχε συνειδητὰ στὴν Ὁρθόδοξη Οἰκουμένη, ὄντας ἐνεργὸ μέρος τῆς χριστιανοσύνης.

4. Θεολογική αὐτοσυνειδησία καὶ διεθνὴς διάλογος

Ἡ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀνεδείχθη, ἀφοῦ ἡ σημασία καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς «θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας» ποὺ ἐξέφρασε δὲν νοεῖται ὡς μία κλειστὴ καὶ αὐτάρκης ταυτότητα. Δὲν σημαίνει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπομονώνεται ἢ αὐτονομεῖται. Σημαίνει ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὸν ἑαυτὸ της ὡς μέρος τῆς Μιάς, Ἀγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀναγνωρίζει τὸ ἰδιαίτερο χάρισμα ποὺ φέρνει στὴν παγκόσμια Ὁρθοδοξία, τὴ γλῶσσα, τὸν πολιτισμό, τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἱδρυση τῆς Θεολογίας ἦταν ἀκριβῶς αὐτό: ἡ ἐπιθυμία τοῦ Χρυσοστόμου Α΄ νὰ δώσει στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τὸ βῆμα νὰ μιλήσει μὲ τὴ δική της φωνὴ ἀλλὰ πάντοτε μέσα στὸ σῶμα τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία δὲν ἔχει νόημα, ἂν δὲν ἐρρίζωται στὴν παράδοση. Γιὰ αὐτὸ καὶ ἡ Θεολογία ἀπὸ τὰ πρῶτα της τεύχη ἔδειξε ξεκάθαρα ὅτι ὁ λόγος της πατάει στὴ γῆ τῶν Πατέρων. Ἄρθρα δογματικὰ καὶ πατερικά, μελέτες πάνω στὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους, ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις ἔδωσαν στὸ περιοδικὸ ἀρχὴ σταθερότητας⁹. Ἀλλὰ συγχρόνως ὁ Χρυσόστομος ὀφείλε νὰ ἀπαντήσῃ στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς. Ποιό τὸ ὄφελος τῆς πατερικῆς σκέψεως, ἂν δὲν δύναται νὰ ἀπαντήσῃ στὴν πείνα τοῦ πρόσφυγα, στὴν κρίση τῆς παιδείας, στὴν ἀναζήτηση κοινωνικῆς δικαιοσύνης; Ἡ Θεολογία λοιπὸν δὲν ἦταν «μνημόσυνο» ἀλλὰ ζωντανὸς διάλογος μὲ τὴν πραγματικότητα.

Κατὰ συνέπεια, ἡ συμβολὴ τῆς Θεολογίας δύναται νὰ συνοψισθεῖ σὲ τρεῖς βασικοὺς πυλῶνες: α) τὴν πατερικὴ ἀναφορά, ἀφοῦ κάθε λόγος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς παραδόσεως, β) τὴν ἑλληνικὴ ἐνσυναίσθηση, δηλαδὴ ὁ θεολογικὸς λόγος νὰ μιλᾷ τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, νὰ ἀγγίζει τὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα, καὶ γ) τὴν παγκόσμια ἀναφορά, νὰ δέχεται καὶ νὰ συνομιλεῖ μὲ τὰ θεολογικὰ ρεύματα τῆς Δύσεως, ἀλλὰ χωρὶς νὰ χάνει τὴν Ὁρθόδοξη ταυτότητα. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἐγχειρήματος, καθὼς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς νὰ κλείνεται στὸν ἑαυτὸ της, βρῆκε φωνὴ ποὺ ἦταν συγχρόνως πιστὴ καὶ δημιουργικὴ. Ταυτόχρονα, τὸ περιοδικὸ Θεολογία δὲν ἔμεινε σὲ

9. Σημειωτέον πὼς ὅ,τι κι ἂν λέμε σήμερα, πρέπει νὰ ἀντηχεῖ τὴ φωνὴ τῶν Πατέρων.

ἐπιστημονικὲς μελέτες, ἔγινε τόπος ταυτότητας. Στὶς σελίδες τῆς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μπόρεσε νὰ διακηρύξει ὅτι ὁ ρόλος τῆς δὲν εἶναι διακοσμητικός, ἀλλὰ ζωτικός γιὰ τὸ ἔθνος, ὅτι ἡ θεολογία δὲν εἶναι ἓνα ἐπιστημονικὸ σύστημα, ἀλλὰ ἡ φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὅτι ἡ πατερικὴ σκέψη δύναται νὰ γίνῃ δύναμη ἀναγέννησης, τροφοδότης ἀλλαγῆς στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Θεολογία ἔγινε σιγά-σιγὰ ὁ καθρέπτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐπομένως, ἡ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία ποὺ ἀναδύθηκε μέσα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Θεολογία ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τοῦ Χρυσοστόμου Α'. Χάρη σὲ αὐτὴν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μπόρεσε νὰ σταθεῖ στὴν Ὁρθοδοξία μὲ πρόσωπο, μὲ φωνή, μὲ χαρακτῆρα. Καὶ ἂν ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος ἔνοιωσε μετὰ τὸ 1922 ὅτι ὅλα χάθηκαν, ἡ Θεολογία ἤλθε νὰ τοῦ πεῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐδῶ, φῶς μέσα στὴ σκοτεινιά, λόγος μέσα στὴ σιωπὴ, ἐλπίδα μέσα στὴν ἀπόγνωση.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸ πρῶτο τοῦ τεύχους, τὸ περιοδικὸ Θεολογία ἔδειξε ὅτι δὲν προοριζόταν νὰ εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἐπιστημονικὸ ὄργανο, ὅπως προαναφέρθηκε, ἦταν ἡ ἐπίσημη φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἓνας καθρέπτης ὅπου ἡ Ἐκκλησία δύναται νὰ βλέπει τὸν ἑαυτὸ τῆς, νὰ κατανοεῖ τὴν πορεία τῆς, νὰ ἐκφράζει τὴν ταυτότητά τῆς. Ἐνῶ πολλὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς περιορίζονταν σὲ λόγο φιλολογικὸ ἢ ἀπολογητικὸ, ἡ Θεολογία τόλμησε νὰ σταθεῖ στὴν τομὴ τριῶν κόσμων: τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Στὶς σελίδες τῆς Θεολογίας ἀνεδείχθηκαν τρία βασικὰ πεδία:

α. Δογματικὴ καὶ πατερικὴ ἐμβάθυνση, μὲ ἄρθρα ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς τὴ ζωντανὴ παράδοση τῶν Πατέρων, δείχνοντας ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία δὲν εἶναι θεωρία ἀλλὰ ἐμπειρία ζωῆς, βίωμα·

β. ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, μὲ μελέτες γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὸ Πατριαρχεῖο, γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν Νέων Χωρῶν. Ἦταν μία ἀναδρομὴ ποὺ ἔδινε στὴν Ἐκκλησία μνήμη, ἐνημέρωση ἀλλὰ καὶ προσανατολισμό·

γ. διεθνὴς διάλογος, μὲ παρουσιάσεις ξένων ἐρευνῶν, κριτικὲς βιβλιογραφίας, σχολιασμὸ τῶν διεθνῶν θεολογικῶν ρευμάτων. Ἡ Θεολογία ἔδειξε ὅτι ἡ καθ' Ἑλλάδα Ἐκκλησία δὲν ζεῖ σὲ ἀπομόνωση, ἀλλὰ ἀνοικτὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν κόσμον.

Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Μελέτες περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ποὺ ἀνεδείκνυναν τὴν ἐκκλησιολογία τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐνότητας. Κείμενα γιὰ τὴ σχέση Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ποὺ ἔθεταν τὸ ζήτημα ὄχι μόνο νομικά, ἀλλὰ καὶ θεολογικά: Τί σημαίνει νὰ ζεῖ ἡ Ἐκκλησία μέσα σὲ ἓνα νεωτερικὸ κράτος; Παρουσιάσεις τῆς ξένης θεολογικῆς παραγωγῆς, ποὺ ἔδειχναν ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔχει ὧτα ἀνοικτὰ καὶ στόμα ἑτοιμὸ νὰ μιλήσει. Ἄλλωστε, ἡ Θεολογία δὲν ἔμεινε στὸ στενὸ πλαίσιο τῶν πανεπιστημιακῶν αἰθουσῶν. Ἀσχολήθηκε μὲ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, τὴν παιδεία, τὴν κατῆχηση, τὴν ἀνέχεια τῶν προσφύγων. Ἐδειξε ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὴ δύναμη νὰ μιλήσει θεολογικὰ χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωή. Ἐκεῖ βρίσκεται καὶ ἡ μεγάλη συμβολή, ἀφοῦ ἡ Θεολογία ἔνωσε τὸν ὑψηλὸ θεολογικὸ λόγο μὲ τὴν ἀνάγκη τοῦ λαοῦ γιὰ φῶς καὶ ἐλπίδα. Στὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου ἡ Δύση ἔζησε ἀνακατατάξεις· προτεσταντικὲς ἐκκλησίες ἀναζητοῦσαν νέα ταυτότητα, ἐνῶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία εἰσερχόταν στὴν πορεία ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε στὴ Β' Βατικανὴ Σύνοδο. Ἡ Θεολογία παρακολουθοῦσε καὶ ἀπαντοῦσε. Ἀπέδειξε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔχει τὴ δύναμη νὰ συμμετέχει στὸν διάλογο, ὄχι ὡς μαθήτρια, ἀλλὰ ὡς συνομιλήτρια μὲ φωνὴ πατερική. Μὲ τὸ περιοδικὸ Θεολογία, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος βρῆκε ὄχι μόνο τὴ φωνή της ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσωπό της. Ἐπαυσε νὰ εἶναι θεσμὸς ποὺ διαχειρίζεται καὶ ἔγινε σῶμα ποὺ ὁμολογεῖ καὶ δημιουργεῖ, ἐνεργὸ μέρος τοῦ δημοσίου διαλόγου. Καὶ ἂν σήμερα ρωτήσουμε τί ἔδωσε ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, μεταξὺ τῶν πρώτων, θὰ ἀπαντήσουμε: τὸ περιοδικὸ Θεολογία. Γιατὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία ἔμαθε νὰ βλέπει τὸν ἑαυτό της ὡς ἐκκλησία ζῶσα, ἑτοιμὴ νὰ μαρτυρήσει στὸν κόσμο.

5. Ἡ φωνὴ τῆς διδάσκουσας Ἐκκλησίας· τὸ πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἀποτύπωμα τῆς περιόδου 1923-1938

Ἡ θεματολογία ποὺ ἀναπτύχθηκε στοὺς δεκαῆξι (16) πρώτους τόμους τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία (1923-1938) καὶ ἡ γενικὴ εἰκόνα ἀναδεικνύει ἓνα ἔντυπο, τὸ ὁποῖο λειτούργησε ὡς ὁ ἐπιστημονικὸς προμαχὼνας

τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, συνδυάζοντας τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα μὲ τὴ δογματικὴ κατοχύρωση. Ἡ περίοδος αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Πατρολογίας, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν περίπου τὸ 40-45% τῆς συνολικῆς ὕλης, μὲ ἐπίκεντρο τὶς μονογραφίες τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου γιὰ τὰ Πατριαρχεῖα καὶ τὶς Αὐτοκέφαλες Ἐκκλησίες. Ἀκολουθεῖ ὁ τομέας τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας (Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη) μὲ ἓνα ποσοστὸ τῆς τάξεως τοῦ 20%, ὅπου δεσπόζουν οἱ μελέτες τῶν Π. Μπρατσιώτη καὶ Β. Βέλλα, εἰσάγοντας σύγχρονες ἐρμηνευτικὲς μεθόδους. Οἱ κλάδοι τῆς Λειτουργικῆς καὶ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου (μὲ πρωτεργάτες τοὺς Π. Τρεμπέλα καὶ Ἀ. Ἀλιβιζάτο) καλύπτουν περίπου τὸ 15%, ἐστιάζοντας στὴν κριτικὴ ἔκδοση κειμένων καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση. Τὸ ὑπόλοιπο 20% διαχέεται στὴ Θρησκειολογία, τὴ Φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ σὲ μία ἐκτενέστατη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, ἡ ὁποία διατήρησε τὴν ἐλληνόφωνη θεολογία σὲ συνεχῆ διάλογο μὲ τὴ διεθνή (κυρίως γερμανόφωνη καὶ γαλλόφωνη) ἀκαδημαϊκὴ παραγωγή. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἱστοριοδιρία τῶν πρώτων ἐτῶν (1923-1929) στὴ συστηματικὴ θεολογικὴ σύνθεση καὶ τὴν ἐξωστρέφεια τῆς δεκαετίας τοῦ '30, κατέστησε τὸ περιοδικὸ τὸ κύριο ὄργανο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης ταυτότητας ἀπέναντι στὶς προκλήσεις τοῦ Μεσοπολέμου. Σκιαγραφώντας τὴ θεματολογικὴ ἀκτινογραφία καὶ τὸν ἐπιστημονικὸ προσανατολισμὸ τῆς Θεολογίας, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ἀναλυτικώτερα τὰ ἀκόλουθα:

α) Ὁ τόμος Α' (1923): ἡ πρωτογενὴς τεκμηρίωση τοῦ θεολογικοῦ λόγου

Ἡ παράθεση τῶν περιεχομένων τοῦ Α' τόμου (1923) τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία βιβλιογραφικὴ ὑπόμνηση, ἀλλὰ συνιστᾷ τὴν κρίσιμη πρωτογενῆ πηγή, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν οὐσιαστικὴ τεκμηρίωση. Τὰ κείμενα τοῦ πρώτου ἔτους ἀποκαλύπτουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ περιοδικὸ ἄρθρωσε τὸν θεολογικὸ του λόγο, μετατρέποντας τὸ ὄραμα τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου σὲ ἐπιστημονικὴ πραγματικότητα. Τὸ περιοδικὸ ἐγκαινίασε τὴν πορεία του μὲ ἓνα προγραμματικὸ «Προλογικὸ» σημείωμα [σσ. 5-6], τὸ ὁποῖο ἔθεσε μετὰ παρρησίας τὸ στίγμα τῆς νέας προσπάθειας, τὴν ἀνάγκη γιὰ

ένα μόνιμο ἐπιστημονικὸ βῆμα στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ συμμετοχὴ τῆς πνευματικῆς ἐλίτ τῆς ἐποχῆς μὲ μορφές, ὅπως οἱ Κ. Δυοβουνιώτης, Δ. Μπαλάνος καὶ Ἀ. Ἀλιβιζᾶτος, ἐπιβεβαιώνει τὴν πρόθεση τοῦ Χρυσοστόμου νὰ καταστήσει τὴ Θεολογία ἓνα ὄργανο ὑψηλοῦ κύρους, ἱκανὸ νὰ συνομιλήσει ἐπὶ ἴσοις ὅροις μὲ τὴ διεθνῇ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Τὰ περιεχόμενα ἀποδεικνύουν τὸ εὖρος τῆς ἀγωνίας τοῦ ἰδρυτοῦ. Ὁ δι-ἐκκλησιαστικὸς διάλογος μὲ τὴ Δύση δὲν προσεγγίζεται ἐρασιτεχνικά, ἀλλὰ ἐπιστημονικά, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ μελέτη τοῦ Ἀ. Ἀλιβιζᾶτου γιὰ τὴ «Μυστηριακὴ ἔννοια τῆς Θ. Εὐχαριστίας παρὰ τοῖς Ἀγγλικανοῖς» [σσ. 68-95]. Συγχρόνως, ἡ ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ Γένους διασφαλίζεται μέσῳ τῆς ἀναδείξεως μορφῶν, ὅπως ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, ἐνῶ ἡ ἐμβληματικὴ μελέτη τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου «Ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτεία καὶ ὁ Χριστιανισμός» [σσ. 261-297] θέτει τὶς βάσεις γιὰ τὴν κατανόηση τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τοῦ ἱστοικοῦ γίγνεσθαι.

Μία ἀπὸ τὶς πλέον ἐμβληματικὲς συμβολὲς τοῦ πρώτου τόμου εἶναι ἡ παρέμβαση τοῦ Μητροπολίτου Γόρτυνος Πολυχάρπου Συνοδινοῦ περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν «Ἱεροκηρύκων» [σσ. 7-17]. Ἡ Θεολογία ἐπιδιώκει ἐδῶ νὰ ἐπαναφέρει τὸ κήρυγμα ὑπὸ τὴν ἐπίσημην ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μία σαφὴ, ἂν καὶ ἔμμεση, ἀπάντηση στὴν ἀναρχὴ δράση τῶν θρησκευτικῶν ὁργανώσεων τῆς ἐποχῆς, ἐπανατοποθετώντας τὴ διδασχὴ τῆς Ἐκκλησίας στὶς πατερικὲς τῆς βάσεις. Τέλος, ἡ συστηματικὴ συμπερίληψη «Κριτικοῦ καὶ Βιβλιογραφικοῦ Δελτίου» [σσ. 136, 232, 343] ἀποδεικνύει τὴν ἐξωστρέφεια τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος παύει νὰ ἰδιωτεύει πνευματικὰ· παρακολουθεῖ στενὰ τὴ διεθνῇ παραγωγὴ, ἀξιολογεῖ τὶς ἐξελίξεις καὶ ἐνισχύει τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς αὐτοσυνειδησία, καθιστώντας τὸ περιοδικὸ ἓναν πραγματικὸ πνευματικὸ φάρο.

β) *Ἡ σημασία τοῦ τόμου Β' (1924)*

γιὰ τὴν ἐδραίωση τοῦ ἑλληνόφωνου θεολογικοῦ λόγου

Ἡ μελέτη τῶν περιεχομένων τοῦ Β' τόμου (1924) τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποκαλυπτικὴ, καθὼς καταδεικνύει τὴν ταχύτατη ἐδραίωση τοῦ ἐντύπου καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἐπέκταση τῆς θεματολογίας του σὲ καίριους τομεῖς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν πὼς τὸ περιοδικὸ μετέτρεψε τὸ ὄραμα τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου σὲ ζωντανὴ ἐκκλησιαστικὴ

πράξη. Διαφαίνεται ή ανάγκη της Έκκλησίας να κατανοήσει τὸν ἑαυτό της ὡς «ζωντανή δύναμη». Ἡ συμμετοχή τοῦ Παναγιώτου Τρεμπέλα, ἡγετικής μορφῆς τοῦ εὐσεβιστικοῦ κινήματος, μὲ τὴν ἐμβληματική μελέτη: «Ἡ τελεσιουργία τῆς Θείας Εὐχαριστίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας» [σσ. 148, 255], εἶναι καθοριστική. Ἡ στροφή στὶς λειτουργικὲς πηγές τῆς ἀρχέγονης Έκκλησίας ἀποτελεῖ τὴν πλέον εὐστοχη ἀπάντηση στὸν Εὐσεβισμό τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος συχνὰ παραμέριζε τὸ Μυστήριό χάριν μιᾶς ἀτομικῆς ἠθικῆς. Μέσω τῆς Θεολογίας, ἡ λατρεία ἐπανατοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοσυνειδησίας. Ταυτόχρονα, ἡ συμμετοχή τοῦ Εὐαγγέλου Παπανούτσου [σσ. 164, 209, 374] συνιστᾷ σταθμό. Τὸ γεγονός ὅτι ἓνας φιλόσοφος τοῦ βελγικοῦ του ἀρθρογραφεῖ γιὰ τὴν «ἐλευθερία τῆς βουλήσεως» καὶ ἐνημερώνει τὸ ἐλληνικὸ κοινὸ γιὰ διεθνή συνέδρια στὸ Βερολῖνο, ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ περιοδικὸ δὲν ὑπῆρξε «κλειστό» ἢ ἀπλῶς ἀπολογητικό. Ἀντιθέτως, ὑπηρετήσε τὸ ὄραμα τοῦ Χρυσοστόμου γιὰ μία θεολογία ποὺ συνομιλεῖ ἰσότιμα μὲ τὸν διεθνή ἐπιστημονικὸ κόσμο, καταρρίπτοντας τὰ στεγανὰ μεταξὺ πίστεως καὶ διανοήσεως.

Τὸ περιοδικὸ δὲν ἀγνόησε τὶς προκλήσεις τῆς σύγχρονης σκέψεως. Ἡ ἀνάλυση τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ γιὰ τὸν «Renan καὶ τὸν Βίο τοῦ Ἰησοῦ» [σσ. 301-343] δείχνει ὅτι ἡ Έκκλησία τῆς Ἑλλάδος διέθετε τὰ ἐπιστημονικὰ ἀνακλαστικά νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ὀρθολογιστικὰ ρεύματα τῆς Εὐρώπης. Ἡ Θεολογία κατέστη ἔτσι τὸ ὄργανο ποὺ θωράκισε πνευματικὰ τὰ στελέχη τῆς Έκκλησίας, προσφέροντας συγκροτημένο λόγο ἔναντι τῆς διογκούμενης ἀμφισβήτησης. Ἡ συμπερίληψη κειμένων τοῦ Ἰωάννου Συκουτρῆ [σ. 344] καὶ οἱ ἀναφορὲς σέ «Χριστιανικὰ Μνημεῖα» [σ. 370] ἐνισχύουν τὸν πυλῶνα μιᾶς «ἐλληνικῆς ἐνσυναίσθησης». Τὸ περιοδικὸ συνδέθηκε ἄρρηκτα μὲ τὴν Ἱστορία, τὴν Παλαιογραφία καὶ τὴν Ἀρχαιολογία τοῦ τόπου, ἀναδεικνύοντας τὴν ὀργανικὴ σύνδεση τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ὁ Β' τόμος ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ Θεολογία ὑλοποίησε ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸ μεγαλόπνοο πρόγραμμα τοῦ ἱδρυτοῦ της. Μέσω τῆς πολυθεματικότητάς της, λειτούργησε ὡς μία ἐπιστημονικὴ κιβωτός, ἡ ὁποία προσέφερε στὴν Έκκλησία τῆς Ἑλλάδος τὸ ἀπαραίτητο βάθος γιὰ νὰ σταθεῖ μὲ ἀξιώσεις στὸν σύγχρονο κόσμο.

γ) *Ἡ διεύρυνση τῆς παρέμβασης μετὸν τόμο Γ' (1925)*

Μετὸν Γ' τόμο (1925) ἐπιβεβαιώνεται πανηγυρικὰ ἡ στρατηγικὴ τοῦ Χρυσοστόμου Α' γιὰ μία Ἐκκλησίαν ποὺ παρεμβαίνει οὐσιαστικὰ στὰ θεσμικὰ καὶ διεθνῇ ζητήματα τῆς ἐποχῆς. Ἡ *Θεολογία* παύει νὰ εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἐπιστημονικὸ ἔντυπο καὶ καθίσταται ἓνας δίαυλος ὑπεύθυνης ἐκκλησιαστικῆς μαρτυρίας. Ἡ δημοσιευμένη μελέτη τοῦ Μητροπολίτου Γόρτυνος Πολυκάρπου «Ἐκκλησία καὶ Πολίτευμα» [σσ. 5-25] εἶναι θεμελιώδης. Καταδεικνύει ὅτι ἡ *Θεολογία* δὲν περιορίσθηκε σὲ στενὰ θρησκευτικὰ ἢ θεωρητικὰ θέματα, ἀλλὰ ἐπεδίωξε νὰ καθορίσει τὴ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μετὸ νεοελληνικὸ κράτος. Ταυτόχρονα, προσφέροντας «λόγο ἐλπίδας» καὶ θεσμικὴ σταθερότητα σὲ μία κλονισμένη ἀπὸ τὴν προσφυγία καὶ τὸν διχασμὸ κοινωνία, τὸ περιοδικὸ ἀναδεικνύει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς παράγοντα κοινωνικῆς συνοχῆς. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μετὰ τίς «Σχέσεις Ὁρθόδοξων καὶ Λατίνων» καὶ «Ἑτεροδόξων» κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰ. [σσ. 26, 89, 256, 289], ἀναπτύσσοντας νέους πυλῶνες «παγκόσμιας ἀναφορᾶς». Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν ζοῦσε σὲ «ἐπαρχιακὴ μοναξιά» ἀξιοποιώντας τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία· συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴν Ὁρθόδοξη Οἰκουμένη καὶ στὸν διάλογο μετὰ τὴ χριστιανοσύνη τῆς Δύσεως, προσφέροντας τὴ δική της αὐθεντικὴ μαρτυρία.

Ἡ μελέτη τοῦ Ἑμμανουὴλ Καρπαθίου γιὰ τὸ «Βουλγαρικὸν Σχίσμα» [σσ. 345-365] ἀναδεικνύει μία κρίσιμη πτυχὴ τῆς θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας. Ἡ *Θεολογία* παρεμβαίνει θαρραλέα σὲ ζητήματα δικαιοδοσιῶν καὶ ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, ἐνισχύοντας τὴν ἐκκλησιολογικὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς ὀργανικοῦ μέρους τῆς μιᾶς καθολικῆς Ὁρθοδοξίας, προστατεύοντας ταυτόχρονα τὰ δίκαια τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἡ δυναμικὴ παρουσία τοῦ Παναγιώτου Μπρατσιώτου [σ. 189] καὶ οἱ μελέτες γιὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα καὶ ἐπιστολὰς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων [σ. 54] ἐνισχύουν τὸν ἀμιγῶς ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀποκτᾷ «πρόσωπο καὶ φωνή» μέσα ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἀκρίβεια, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ πίστη συναντᾷ τὴν ἐπιστῆμην χωρὶς νὰ θυσιάζει τὴν ταυτότητά της, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἐμπλουτίζοντάς την. Ὁ τόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ τῆς θεωρητικῆς θεολογικῆς ἀναζητήσεως καὶ τῆς ἐφαρμοσμένης ἐκκλησιαστικῆς μαρτυρίας. Τὸ

περιοδικό εξελίσσεται σε μία ἐπιστημονική ἑπαλξη, ἡ ὁποία διαμορφώνει τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὸν σύγχρονο κόσμο.

δ) Ἡ θεσμικὴ συγκρότηση, ἡ παγκόσμια προοπτικὴ καὶ ἡ σημασία τοῦ τόμου Δ' (1926)

Ὁ ἐν λόγω τόμος προσφέρει ἐξαιρετικὰ τεκμηριωμένο ὕλικό, ἰδιαίτερα στὰ σημεῖα ποὺ ἀφοροῦν τῇ θεσμικῇ συγκρότησιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῇ διεύρυνσιν τῶν διεθνῶν της σχέσεων. Μέσω τῶν σελίδων τοῦ τόμου, ἡ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία μετουσιώνεται σὲ κανονικὴ καὶ διοικητικὴ σταθερότητα. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἀντιλαμβάνονταν τὴν ἀνεπάρκεια τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης χωρὶς ἐκκλησιολογικὸ ὑπόβαθρο. Ὁ Δ' τόμος ἀναδεικνύει τὴ ζωντὰ συζήτηση γιὰ τὴν «ποινὴ τῆς ἐκπτώσεως τῶν Ἐπισκόπων», μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Μεσσηνίως Μελετίου [σ. 185] καὶ τοῦ Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου [σ. 351]. Τὸ περιοδικὸ κατέστη ἔτσι τὸ ἐπίσημο βῆμα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν κανονικῶν ὁρίων καὶ τῆς πειθαρχίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν εὐστάθεια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μία ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα πτυχὴ ποὺ ἀναδύεται εἶναι ἡ ἐνασχόληση μὲ «τὰς προσκυνηματικὰς ὑποθέσεις» στὴν Αἰθιοπία ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἀρσένιο Κακογιάννη [σ. 150, 219, 303]. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐνισχύει τὴ θέση ὅτι ἡ Θεολογία δὲν περιοριζόταν στὰ στενὰ ἑλλαδικὰ ὅρια. Ἀντιθέτως, παρακολουθοῦσε τὴν Ὁρθόδοξην παρουσίαν μέχρι τὴν Ἀφρικὴν, ἀναλαμβάνοντας ρόλο ἐνημερώσεως καὶ συντονισμοῦ γιὰ τὴν παγκόσμια Ὁρθοδοξία, ὑπηρετώντας τὸ ὄραμα τοῦ Χρυσοστόμου γιὰ μία Ἐκκλησία μὲ οἰκουμενικὴ ἐμβέλεια.

Ἡ ἀντιπαράθεσις μεταξὺ τοῦ Δ. Μπαλάνου καὶ τοῦ Ἀ. Διαμαντόπουλου [σ. 131, 255] γιὰ τὴ «θεολογικὴ κριτικὴ» ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωντάνειας τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ Θεολογία δὲν ὑπῆρξε ὄργανο μονοπλεύρου προπαγάνδας, ἀλλὰ ἕνας ἐλεύθερος χώρος ἐπιστημονικοῦ διαλόγου. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ προσέγγισις ἀνύψωσε τὸ κῦρος τῆς Ἐκκλησίας στὰ ὄμματα τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψις δύναται νὰ εἶναι ταυτόχρονα πιστὴ στὴν παράδοση καὶ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ. Ἡ μελέτη τοῦ Π. Κοντογιάννη γιὰ τὰ «κειμήλια τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν» [σ. 144] συνδέει ὀργανικὰ τὴν Ἐκκλησίαν μὲ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες. Αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ ὑπηρετεῖ τὸν πυλῶνα τῆς «ἐλληνικῆς ἐνσυναίσθησης» τῆς εἰσηγήσεως, συνδέοντας τὴ νέα πραγματικότητα τοῦ 1923 μὲ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια

τοῦ Γένους καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ μοναχισμοῦ στὴν ἐλευθερία. Ὁ Δ' τόμος ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ Θεολογία ὑπῆρξε ὁ ὀργανικὸς δεσμὸς μεταξὺ τῆς κανονικῆς τάξεως, τῆς ἱστορικῆς μνήμης καὶ τῆς παγκόσμιας Ὁρθόδοξης μαρτυρίας.

ε) *Ἡ πρώτη πενταετία τῆς ἐκδόσεως καὶ ἡ σημασία τοῦ τόμου Ε' (1927)*

Μὲ τὸν Ε' τόμο (1927) ὁλοκληρώνεται ἡ εἰκόνα τῆς πρώτης πενταετίας τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ Θεολογία ὄντως κατέστη ὁ πνευματικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς καθρέπτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐνσωματώνοντας τὴν παράδοση στὴν αὐξανόμενη πρόκληση τῆς νεωτερικότητας. Ὁ τόμος περιλαμβάνει τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ κορυφαίου Μανουὴλ Γεδεών [σσ. 110, 185, 281]. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀρχοντος Χρονογράφου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὶς σελίδες τῆς Θεολογίας συμβολίζει τὴν ὀργανικὴ σύνδεση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία. Τεκμηριώνεται ἔτσι ὁ πυλώνας τῆς ἱστορικῆς συνέχειας, καθὼς ἡ διαφύλαξη τῆς μνήμης τοῦ Γένους καθίσταται πρωτεύουσα μέριμνα μετὰ τὴ θύελλα τοῦ 1922. Ἐνα ἄλλο εὐδιάκριτο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Εὐσεβισμοῦ μέσῳ τῆς βιβλικῆς θεμελιώσεως, ἀφοῦ ἤδη τονίσαμε τὴν ἀνάγκη γιὰ ἓναν συγκροτημένο θεολογικὸ λόγο. Ἡ μελέτη τοῦ Φιλοθέου Ἱερεΐδου γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ χωρίου τῶν «Τριῶν Μαρτύρων» [σσ. 224, 300] καὶ τὰ «Ἐβδομηκοντολογικὰ Μελετήματα» τοῦ Παναγιώτου Μπρατσιώτου [σ. 56] εἶναι καίριες σημασίες. Ἡ Θεολογία ἀπαντᾷ στὸν Εὐσεβισμό, ὅχι μὲ ρητορικοὺς συναισθηματισμούς, ἀλλὰ μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐπιστήμη τῆς βιβλικῆς κριτικῆς, ἐπαναφέροντας τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας στὶς αὐθεντικὲς πηγὲς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως.

Τὸ ἄρθρο τοῦ ἀρχιμανδρίτου Θεοφίλου Σπυροπούλου γιὰ τὴν «Ἐννοια τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ» [σ. 129] προσφέρει τὸ ἀπαραίτητο ἐσχατολογικὸ πλαίσιο ποὺ εἶχε ἀνάγκη ὁ λαὸς μετὰ τὴν τραγωδία τῆς προσφυγιᾶς. Ἡ θεολογία τοῦ περιοδικοῦ δὲν εἶναι μόνον ἱστορικὴ, ἀλλὰ καὶ βαθύτατα ἐλπιδοφόρος, ὑπενθυμίζοντας τὸν τελικὸ προορισμὸ τῆς Ἐκκλησίας μέσα σὲ ἓναν κόσμον ποὺ καταρρέει. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Α' γιὰ τὴν «Ἀποκατάσταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου» [σ. 238] καὶ οἱ ἀναφορὲς τοῦ Παναγιώτου Τρεμπέλα «Περὶ τὴν Οἰκουμενικὴν» [σ. 173] ὁλοκληρώνουν τὴν εἰκόνα. Τεκμηριώνεται πλήρως ὁ ρόλος τῆς

Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς ἡγέτιδας δυνάμεως στὸν Ὁρθόδοξο κόσμο, ἢ ὅποια μεριμνᾷ γιὰ τὶς ἀδελφές Ἐκκλησίες καὶ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴν ἀνάδυση τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως. Ἔτσι, ἡ συμπλήρωση τῆς πρώτης πενταετίας (1923-1927) δεικνύει ὅτι ἡ Θεολογία ὑπῆρξε τὸ ἐργαστήριον, ὅπου σφυρηλατήθηκε ἡ νέα ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μέσω τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς ἐκκλησιολογικῆς εὐστοχίας, τὸ περιοδικὸ προσέφερε τὰ ἐχέγγυα γιὰ μία δυναμικὴ παρουσία τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν σύγχρονο κόσμον, παραμένοντας πιστὴ στὴν παρακαταθήκη τοῦ ἱδρυτοῦ της.

*στ) Κοινωνικὴ εὐαισθησία καὶ διορθόδοξη προοπτικὴ
στὸν ΣΤ' τόμον (1928)*

Μὲ τὸν τόμον ΣΤ' (1928) ὁλοκληρώνεται μία κρίσιμη ἐξαετία γιὰ τὸ περιοδικό, ἢ ὅποια ἐπιβεβαιώνει πανηγυρικὰ τὴν τάση ἐξωστρέφειας καὶ κοινωνικῆς εὐαισθησίας. Ἡ Θεολογία μετουσιώνεται πλέον σὲ ἓναν «συνομιλητὴ τοῦ πολιτισμοῦ», ἀντανακλώντας τὶς βαθύτερες ἀνάγκες τοῦ λαοῦ σὲ μία περίοδο ἀνασύνταξης. Ἡ θεολογικὴ παραγωγὴ λειτούργησε ὡς «κάτοπτρον» τῆς κοινωνίας. Ἡ μνημειώδης μελέτη τοῦ Παναγιώτου Μπρατσιώτου «Ἡ κοινωνιολογικὴ σημασία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης» [σ. 21, 130] ἀποτελεῖ ἀκράδαντη ἀπόδειξη ὅτι ὁ θεολογικὸς λόγος τοῦ περιοδικοῦ δὲν ὑπῆρξε «ψυχρὸς» ἢ ἄγονα «ἀκαδημαϊκός». Ἡ στροφὴ στὴν κοινωνιολογία τῆς Γραφῆς ἀπαντοῦσε στὴν ἐπιτακτικὴ ἀναζήτηση κοινωνικῆς συνοχῆς μετὰ τὸ 1922, συνδέοντας ὀργανικὰ τὴν πίστη μὲ τὴν ἐπίλυση τῶν φλεγόντων συγχρόνων προβλημάτων.

Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος συνέχισε τὴν ἔκδοση τῆς ἱστορικῆς ἔρευνάς του γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου [σ. 5, 97, 193]. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, μέσω τοῦ Χρυσόστομου, ἀναλαμβάνει νὰ φωτίσει τὶς δοκιμασίες τῶν Ὁρθόδοξων ἀδελφῶν ὑπὸ τουρκικὴ ἢ λατινικὴ καταδυναστεία, καλλιεργώντας μία κοινὴ διορθόδοξη συνείδηση καὶ ἀναδεικνύοντας τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας πέραν τῶν ἐθνικῶν συνόρων. Ἡ «λαχτάρᾳ γιὰ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ λαοῦ» ξεδιπλώνεται μὲ τὸ κήρυγμα περὶ μετανοίας τοῦ Προφήτου Ἰερεμίου [σ. 310] ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Θεολόγον Παρασκευαΐδη καὶ προσφέρει τὸ πνευματικὸ στήριγμα ποὺ χρειάζοταν ὁ πληγωμένος λαὸς γιὰ τὴν ἀνανοσηματοδότηση τῆς ταυτότητάς του. Ἡ βιβλικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἐνισχύει τὴν προσπάθεια

τῆς Ἐκκλησίας νὰ προσφέρει οὐσιαστικὴ παραμυθία καὶ προοπτικὴ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐμβάθυνση στὶς πηγές. Ὁ τόμος ἐπισφραγίζει τὴν πορεία τοῦ περιοδικοῦ, κατορθώνοντας νὰ συγκεράσει τὴν αὐστηρὴ ἐπιστήμη μὲ τὴν ποιμαντικὴ μέριμνα. Ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένη καθοδήγηση τοῦ ἱδρυτοῦ του, τὸ ἔντυπο κατέστη ὁ πνευματικὸς φάρος ποὺ ὁδήγησε τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν ἐσωστρέφεια τῆς καταστροφῆς στὴν ἐξωστρέφεια τῆς δημιουργίας καὶ τῆς οἰκουμενικῆς μαρτυρίας.

ζ) Ἡ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τῆς ποιμαντικῆς διακονίας καὶ ἡ σημασία τοῦ Ζ' τόμου (1929)

Μὲ τὸν Ζ' τόμο (1929) ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἡ Θεολογία ὑπῆρξε ὁ πνευματικὸς μοχλὸς γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, συνδέοντας τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἔρευνα μὲ τὴν καθημερινὴ ἐκκλησιαστικὴ πράξη. Ἡ Θεολογία καθίσταται ποιμαντικὸ ἐργαλεῖο, καθὼς ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος ἐπεδίωκε νὰ ἀναδείξει τὴν Ἐκκλησία ὡς «ζωντανὴ δύναμη». Ὁ Ζ' τόμος τὸ ἐπιβεβαιώνει μέσῳ τῆς σειρᾶς μελετῶν τοῦ ἀρχιμανδρίτου Θεολόγου Παρασκευαΐδη, «Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ τὸ κήρυγμα» [σσ. 61, 152, 227, 336]. Τὸ περιοδικὸ δὲν περιορίσθηκε στὴν ξηρὰ ἱστορικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ προσέφερε στοὺς ἱεροκήρυκες τῆς ἐποχῆς τὰ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια γιὰ ἓνα κήρυγμα βιβλικὰ θεμελιωμένο, ἀπαντώντας ἔτσι ἔμμεσα στὶς προκλήσεις τῶν ἐξωεκκλησιαστικῶν ὀργανώσεων. Ἡ λειτουργικὴ ἀναγέννηση καὶ ἡ μυστηριακὴ ζωὴ καθίστανται ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐκκλησιολογικῆς συνειδήσεως ὡς ἀντίβαρο στὸν ἡθικισμὸ. Οἱ μελέτες τοῦ Δημητρίου Μωραΐτου γιὰ τὴ «Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου» [σ. 70] καὶ τὴν «Ἱστορία τῆς Λειτουργίας» [σ. 165] εἶναι καίριες. Ἡ ἐπιστροφή στὶς λειτουργικὰς πηγὰς στόχευε στὴν ἐνίσχυση τῆς μυστηριακῆς ζωῆς, διαφοροποιώντας τὴν ἀπὸ τὸν ἄγονο Εὐσεβισμὸ τῆς περιόδου.

Ὁ Ζ' τόμος ἐνισχύει τὸν πυλῶνα τῆς «παγκόσμιας ἀναφορᾶς» μέσῳ τῆς μελέτης τοῦ ἀρχιμανδρίτου Μιχαὴλ Κωνσταντινίδη γιὰ τὸ «Συνέδριο τοῦ Λάμπεθ» [σ. 328]. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος παρακολουθεῖ συστηματικὰ τὶς διεθνεῖς χριστιανικὰς ἐξελίξεις καὶ τοποθετεῖται ἐπιστημονικὰ ἀπέναντι στὸν Ἀγγλικανισμὸ καὶ τὴν ἀναδυόμενη Οἰκουμενικὴ Κίνηση, διεκδικώντας κεντρικὸ ρόλο στὶς διορθόδοξες καὶ διαχριστιανικὰς σχέσεις. Τέλος, ἡ πληθώρα ἄρθρων γιὰ τὶς μονὲς τῆς Πίνδου, τὴ Μονεμβασία καὶ τὴ Θεσσαλιώτιδα [σσ. 24, 139, 163, 241] ἀπὸ

ιεράρχες, όπως ο Ίεζεκιήλ Θεσσαλιώτιδος, αποδεικνύει ότι η Θεολογία λειτούργησε ως «ἀρχεῖο» ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας. Αὐτὸ βοήθησε οὐσιαστικά στὴν πνευματικὴ ἐνσωμάτωση τῶν νέων περιοχῶν καὶ στὴ διατήρηση τῆς τοπικῆς μνήμης μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 1922. Ὁ τόμος αὐτὸς ἐπισφραγίζει μία δημιουργικὴ πορεία, κατὰ τὴν ὁποία τὸ περιοδικὸ κατέστη ὁ πνευματικὸς καθρέφτης μιᾶς Ἐκκλησίας ποὺ ἀναγεννᾶται. Ἡ ἐπιστῆμη συνάντησε τὴν ποιμαντικὴ μέριμνα, προσφέροντας στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τὴ θεολογικὴ ἐπάρκεια νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς προκλήσεις τοῦ σύγχρονου κόσμου.

η) Ἡ ἐπιστημονικὴ ὠριμότητα καὶ ἡ διεθνὴς καταξίωση
στὸν Η' τόμο (1930)

Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Η' τόμου (1930), συμπληρώνεται μία ἐξαιρετικὰ παραγωγικὴ περίοδος γιὰ τὸ περιοδικό, καθὼς ὁ τόμος αὐτὸς ἀναδεικνύει τὴν ἐπιστημονικὴ ὠριμότητα τοῦ ἐντύπου καὶ τὴ σταθερὴ του δέσμευση στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν, καθιστώντας τὴ Θεολογία ἕναν διεθνῶς ὑπολογίσιμο ἐπιστημονικὸ ἑταῖρο. Μὲ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία καὶ δογματικὴ ἀκρίβεια, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἀνοίγει τὸν τόμο μὲ τὴ μελέτη γιὰ τὰ «Αἵτια καὶ τὸν γενικὸν χαρακτήρα τῆς Εἰκονομαχίας» [σ. 5]. Ἡ στροφή αὐτὴ σὲ κομβικὰ ἱστοριοδογματικὰ ζητήματα δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὴ ἱστοριοδιφικὴ διαχείριση, ἀλλὰ μία προσπάθεια βαθύτερης κατανοήσεως τῆς Ὁρθόδοξης πνευματικότητας. Ἡ Θεολογία ὀρίζει τὴν Ὁρθόδοξη ταυτότητα ἀπέναντι σὲ παρερμηνεῖες, προβάλλοντας τὸ δόγμα ὡς ζωντανὴ ἐμπειρία καὶ ὄχι ὡς ξηρὸ τύπο. Ἔτσι, ὁ θρησκευτολογικὸς διάλογος καὶ ἡ διεθνὴς ἐπιστῆμη καθίστανται σταθερὲς ἀναφορὲς τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Λεωνίδου Φιλίππου μὲ τὰ «Θρησκευτολογικὰ Μελετήματα» [σ. 322] καὶ ἡ νεκρολογία γιὰ τὸν κορυφαῖο βιβλικὸ ἐπιστήμονα Rudolph Kittel [σ. 169] τεκμηριώνουν τὸν πυλῶνα τῆς «παγκόσμιας ἀναφορᾶς». Τὸ περιοδικό ἀνοίγεται στὴν ἐπιστῆμη τῆς Θρησκευτολογίας καὶ παρακολουθεῖ τὴ διεθνὴ βιβλικὴ ἔρευνα, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ θεολογικὴ κοινότητα τῆς Ἑλλάδος διαθέτει στελέχη ποὺ συνομιλοῦν ἰσοτίμως μὲ τὴ διεθνὴ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Δὲν θὰ ἦταν δὲ ὑπερβολὴ νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐλληνικὴ ἐνσυναίσθηση καὶ μαρτύριο. Ἡ μελέτη τοῦ Δ. Πασχάλη γιὰ τοὺς «Δύο Ἀνδρίους Ἐθνομάρτυρες Ἱεράρχες» [σ. 35] καὶ ἡ ἔρευνα

τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα γιὰ τὸν Γρηγόριο Ἀργυροκαστρίτη [σσ. 53, 110] ἐνισχύουν τὸν δεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1922, ἡ προβολὴ προτύπων αὐτοθυσίας λειτούργησε ὡς ἐθνικὴ καὶ πνευματικὴ παραμυθία, συνδέοντας τὴν πίστη μὲ τὴν ἐπιβίωση τοῦ Γένους. Τέλος, ἡ βιβλικὴ ἐμβάθυνση καὶ ἡ ὑπέρβαση τοῦ Εὐσεβισμού μὲ τὴν ἐκτενὴ σειρὰ ἄρθρων τοῦ Βασιλείου Βέλλα γιὰ τὴν «Kapporeth καὶ τὴν ἑορτὴ τῶν Kippurim» [σσ. 19, 125, 198, 302], δεικνύουν τὴν ἀπόφαση τοῦ περιοδικοῦ νὰ ἐπενδύσει στὴν αὐστηρὴ ἀκαδημαϊκὴ βιβλικὴ θεολογία. Αὐτὴ ἡ προσέγγιση προσφέρει ἓνα βάθος ποῦ ὑπερβαίνει τὴν ἀπλὴ ἡθικολογία τοῦ Εὐσεβισμού, ἐπαναφέροντας τὴν Ἐκκλησία στὴν οὐσιαστικὴ σπουδὴ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ.

*θ) Ἡ ἐδραίωση τῆς ἐπιστημονικῆς πρωτοπορίας
στὸν Θ' τόμο (1931)*

Μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Θ' τόμου (1931), ἡ Θεολογία παγιώνει τὴ θέση της ὡς τὸ κύριο βῆμα τῆς ἐλληνικῆς θεολογικῆς σκέψεως, ἐπιδεικνύοντας μία ἀξιοσημείωτὴ ικανότητα νὰ συνδυάζει τὴν παραδοσιακὴ ἐκκλησιολογία μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης. Ὁ τόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ σταθμὸ γιὰ τὴν ἐμβάθυνση στὴν ἱστορικὴ συνέχεια καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς οἰκουμενικότητος τῆς Ὁρθοδοξίας. Κεντρικὸ ἄξονα τοῦ τόμου ἀποτελεῖ ἡ ἐπὶ πεντεκαίδεκάτῃ ἑκατονταετηρίδι (431-1931) μελέτη τοῦ Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου γιὰ τὴ «Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐν Ἐφέσῳ» [σσ. 209-231, 289-303], ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἱστορικὴ ἀναδρομή, ἀλλὰ θεολογικὴ ἀποτίμηση τῆς δογματικῆς ἀκρίβειας ποῦ διαφυλάσσει τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Μέσα ἀπὸ τέτοιες συμβολές, τὸ περιοδικὸ λειτουργεῖ ὡς θεματοφύλακας τῆς Πατερικῆς κληρονομίας, προβάλλοντάς τὴν ὡς ἀπάντηση στὶς προκλήσεις τοῦ Μεσοπολέμου.

Ἡ διεύρυνση τῶν ἐρευνητικῶν ὀριζόντων γίνεται ἐμφανῆς μέσα ἀπὸ τὴ στροφὴ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο. Ἡ ἐκτενὴς σειρὰ μελετῶν τοῦ Βασιλείου Ἀντωνιάδου γιὰ τὸν «Ἰὼβ κατὰ τὸ Ἑβραϊκόν» [σσ. 5-16, 126-137, 193-208, 327-335] συνιστᾷ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῆς αὐστηρῆς βιβλικῆς φιλολογίας τοῦ τόμου, καθιστώντας τὴ Θεολογία ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ διεθνῇ βιβλιογραφία. Παράλληλα, οἱ πολυμερεῖς συμβολές τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα γιὰ τὸν «Γρηγόριον τὸν Ἀργυροκαστρίτην» [σσ. 46-63, 138-

152, 318-326] ένισχύουν τὸν δεσμό τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας μὲ τὴν παράδοση, ἀναδεικνύοντας πρότυπα ποὺ στήριξαν τὸ Γένος σὲ περιόδους κρίσεως. Ἐντούτοις, ἡ Θεολογία συνεχίζει νὰ λειτουργεῖ ὡς γέφυρα μὲ τὴ διεθνή ἔρευνα, δίνοντας ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ τὴν ὕμνογραφία. Ἡ ἐκτεταμένη σειρὰ μελετῶν τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου γιὰ τὸν «Χριστὸν ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ» [σσ. 80-87, 171-180, 260-267, 350-355] φανερώνει τὴν ἀπόφαση τοῦ περιοδικοῦ νὰ μὴν περιορισθεῖ στὴν ξηρὰ ἱστορικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ νὰ ἀναδείξει τὴν Ὁρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση ὡς ζωντανὴ θεολογικὴ μαρτυρία. Αὐτὴ ἡ τάση συμπληρῶνεται ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιοκρισία καὶ τὴν παρακολούθηση τῆς ξένης παραγωγῆς, ἀποδεικνύοντας ὅτι ὁ ἐλληνικὸς θεολογικὸς λόγος γίνεται πλέον ἐξωστρεφῆς καὶ ἴσως ἀνταγωνιστικός. Τέλος, ὁ Θ' τόμος διακρίνεται γιὰ τὴν ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ εὐαισθησία του. Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες του, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἓνας κλειστὸς ὀργανισμὸς, ἀλλὰ ὡς μία ζωντανὴ κοινότητα ποὺ μεριμνᾷ γιὰ τὴν πνευματικὴ συγκρότηση τοῦ λαοῦ. Ἡ παρουσίαση θεμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐκπαίδευση τοῦ κλήρου καὶ τὴ λατρευτικὴ ζωὴ ὑποδηλώνει τὴν ἐπιθυμία γιὰ μία οὐσιαστικὴ ἀναγέννηση, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κατάρτιση καὶ καταλήγει στὴν ποιμαντικὴ διακονία.

ι) Ἡ συστηματικὴ συγκρότηση καὶ ἡ ἱστορικὴ δικαίωση τοῦ Γ' τόμου (1932)

Συμπληρώνοντας μία δεκαετία ἀδιάλειπτης ἐκδοτικῆς παρουσίας, ὁ Γ' τόμος (1932) τῆς Θεολογίας ἀποτελεῖ τὸν θώρακα τῆς ἐλληνικῆς θεολογικῆς γραμματείας, καθὼς ἐπιτυγχάνει μία σπάνια ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν αὐστηρὴ ἀκαδημαϊκὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μαρτυρία. Σὲ μία περίοδο διεθνῶν ἀνακατατάξεων, τὸ περιοδικὸ ἐμβραθύνει στὶς πηγὲς τῆς Ὁρθοδοξίας, προβάλλοντας τὴν πνευματικὴ ἰδιοπροσωπία τοῦ ἐλληνισμοῦ ὡς οἰκουμενικὴ πρόταση. Ἡ ἱστοριοδογματικὴ θεμελίωση παραμένει ὁ κεντρικὸς ἄξονας τοῦ τόμου. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος δημοσιεύει δύο σημαντικὲς συμβολές: «Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀπολινάριου» [σ. 97] καὶ «Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος» [σ. 333], προσφέροντας μία μνημειώδη θεολογικὴ ἀνάλυση τῆς δογματικῆς

συμβολής του μεγάλου Πατρός στη διαμόρφωση της χριστολογίας. Μέσα από αυτές τις μελέτες, η Θεολογία δεν αναζητεί άπλως το παρελθόν, αλλά τεκμηριώνει το κῆρος και την κανονική τάξη της Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας σὲ μία ἐποχὴ ποὺ οἱ διεκκλησιαστικὲς σχέσεις γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ σύνθετες.

Ὁ τόμος αὐτὸς διακρίνεται γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ πρωτοπορία στὸν τομέα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Ἡ πολυμερὴς μελέτη τοῦ Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου γιὰ τὴ «Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο ἐν Ἐφέσῳ» [σσ. 5-21, 106-132, 193-212, 313-332] δείχνει τὴν πρόθεση τοῦ περιοδικοῦ νὰ δώσει ὀλοκληρωμένες ἀπαντήσεις σὲ κρίσιμα δογματικὰ ζητήματα, ἐνῶ ἡ μελέτη τοῦ Βασιλείου Μ. Βέλλα γιὰ «Τὰς συγχρόνους κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης» [σ. 22] ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μία κριτικὴ ἀλλὰ παραδοσιακὴ θεώρηση τῆς Γραφῆς. Ἡ συνέχιση τῆς μελέτης τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα γιὰ τὸν «Γρηγόριον Ἀργυροκαστρίτην» [σ. 233] καὶ τοῦ ἀρχιμ. Ξηρουχᾶκη γιὰ τίς «Συνόδους τοῦ Γερολάμο Λάντο» [σ. 156] ἀποδεικνύουν τὴ δέσμευση τοῦ περιοδικοῦ στὴν ἀπόδοση πλήρων ἐπιστημονικῶν ἀποτελεσμάτων. Ἡ διεθνὴς ἐμβέλεια τοῦ τόμου ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ νεκρολογία τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ γιὰ τὸν Βασίλειο Ἀντωνιάδη [σ. 191], γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Θεολογία βρίσκεται σὲ συνεχῆ διάλογο μὲ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς ἔρευνας. Ταυτόχρονα, οἱ μελέτες γιὰ τοὺς τοπικοὺς ἁγίους καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ Δ. Π. Πασχάλη γιὰ τὴ Μονὴ Παντοκράτορος τῆς Ἀνδρου [σ. 213] δείχνουν ὅτι οἱ Ἕλληνες θεολόγοι διασώζουν τὴν πνευματικὴ παρακαταθήκη τοῦ Γένους μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ὑπερβαίνοντας τὸν ἐπαρχιωτισμὸ καὶ τὴν ἐσωστρέφεια. Τέλος, ὁ Γ' τόμος ὑπηρετεῖ τὴν ἀνάδειξη τῆς τοπικῆς ἁγιολογίας καὶ τῆς ἐθνικῆς μνήμης. Οἱ μελέτες γιὰ τοὺς τοπικοὺς ἁγίους καὶ τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν (ὅπως τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα) δὲν εἶναι ἀπλῆ ἀρχαιολογία· εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ περιοδικοῦ νὰ διασώσει τὴν πνευματικὴ παρακαταθήκη τοῦ Γένους μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Ἡ Θεολογία τὸ 1932 δὲν εἶναι πιὰ ἀπλῶς ἓνα περιοδικό, ἀλλὰ ἓνας φορέας πνευματικῆς ἀνασυγκρότησης, ποὺ μετατρέπει τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη σὲ ἐθνικὴ αὐτογνωσία.

ια) Ἡ ἐπέτειος τῶν 1900 ἐτῶν, ἡ ἐπιστημονικὴ καταξίωση καὶ ἡ σημασία τοῦ ΙΑ' τόμου (1933)

Ὁ ΙΑ' τόμος (1933) τῆς Θεολογίας συμπίπτει μὲ τὸν παγκόσμιον ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῶν 1900 ἐτῶν ἀπὸ τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, γεγονὸς ποὺ προσδίδει στὸν τόμο ἕναν ἰδιαίτερο σωτηριολογικὸ καὶ ἐσχατολογικὸ προσανατολισμό. Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες του, τὸ περιοδικὸ ἀναδεικνύεται ὡς ὁ κύριος ἐκφραστής τῆς ὀρθόδοξης βιβλικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐπιστήμης, συνδέοντας τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἔρευνα μὲ τὸ βίωμα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἐκκλησιαστικοῖστορικὴ ἔρευνα ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ τόμου. Ἡ νέα συμβολὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Παντελάκη γιὰ τὴ «δημῶδη ἐκκλησιαστικὴ ποίησιν τῶν Βυζαντινῶν» [σσ. 5-16, 106-127] ἀνοίγει ἕναν νέο ἐρευνητικὸ ἄξονα, τὴν ἀνάδειξιν τῆς βυζαντινῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς ποίησης· ταυτόχρονα, ἡ συνέχιση τῆς πολυμεροῦς μελέτης τοῦ Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου γιὰ τὴ «Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐν Ἐφέσῳ» [σσ. 17-35, 128-148, 193-209] ὁδηγεῖ τὴν ἔρευνα πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσίν της. Αὐτὲς οἱ μελέτες δὲν ἀποτελοῦν ἀπλὴ ἱστορικὴ διερεύνηση, ἀλλὰ μία δυναμικὴ ἀπόδειξη τῆς συνέχειας τῆς Ὀρθοδοξίας, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἐνότητα τῆς δογματικῆς καὶ τῆς λαϊκῆς λατρευτικῆς παραδόσεως. Ἡ Θεολογία ἐδῶ λειτουργεῖ ὡς θεματοφύλακας τῆς Πατερικῆς κληρονομίας, ἀξιοποιώντας τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐπιστήμης γιὰ νὰ ἀναδείξει τὸ βάθος τῆς πίστεως. Παράλληλα, ἡ ἔρευνα τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας λαμβάνει νέες διαστάσεις. Ἡ μελέτη τοῦ Μητροπολίτου Ἡλείας Ἀντωνίου γιὰ τὴν «ἐπισκοπὴν Κερνίκης κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821» [σσ. 252-261, 289-301] δείχνει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος παρακολουθεῖ μὲ ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα τὴν τοπικὴν τῆς ἱστορίαν. Ἡ Θεολογία λειτουργεῖ ἔτσι ὡς ἀρχεῖο μνήμης, ὅπου ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία συνομιλεῖ μὲ τὴν ἐθνικὴ παράδοση, προβάλλοντας πάντοτε τὴν πατερικὴ αὐθεντία ὡς τὸ μοναδικὸ ἀσφαλὲς κριτήριον τῆς ἀληθείας.

Ταυτόχρονα, ὁ τόμος αὐτὸς ἐνισχύει τὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν καὶ τῆς χειρόγραφης παραδόσεως. Οἱ ἐκτεταμέναι ἐργασίαι τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα γιὰ τὸν «Γρηγόριον τὸν Ἀργυροκαστρίτην» [σσ. 43-58, 163-175, 210-239] καὶ ἡ μελέτη τοῦ Δ. Πασχάλη γιὰ τὸν «ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου Αὐξέντιον Ἀσκητὴν» [σ. 304] συνεχίζουν τὴν παράδοση τῆς Θεολογίας

στή διάσωση της ἐκκλησιαστικῆς κληρονομιάς. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸν μοναχισμό καὶ τὴν ἀσκητικὴ γραμματεία δὲν εἶναι τυχαία· ἀποτελεῖ μία προσπάθεια τοῦ περιοδικοῦ νὰ ἀντισταθεῖ στὸν ἐκκοσμικευμένο Εὐσεβισμό, ἐπαναφέροντας στὸ προσκήνιο τὴ νηπτικὴ παράδοση ὡς τὸ κέντρο τῆς Ὁρθόδοξης ζωῆς. Καὶ αὐτὸς ὁ τόμος τῆς Θεολογίας τοῦ 1933 ἐπιβεβαιώνει τὸν ρόλο τῆς ὡς παιδαγωγοῦ τοῦ Γένους. Μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς δράσεως μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων καὶ τὴν κριτικὴ προσέγγιση κοινωνικῶν ζητημάτων, τὸ περιοδικὸ δείχνει ὅτι ἡ θεολογία εἶναι μία ζωντανὴ δύναμη ποὺ νοσηματοδοτεῖ τὸ παρὸν καὶ προσανατολίζει τὸ μέλλον. Ὁ ΙΑ' τόμος κλείνει μία παραγωγικὴ περίοδο, προετοιμάζοντας τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ θεολογικὴ γενιὰ τοῦ '30, ποὺ θὰ σφραγίσει τὴ νεοελληνικὴ σκέψη.

*ιβ) Ἐπιστημονικὴ σύνθεση καὶ πολιτισμικὴ παρακαταθήκη
στὸν ΙΒ' τόμο (1934)*

Μὲ τὸν ΙΒ' τόμο (1934), ἡ Θεολογία εἰσῆλθε σὲ μία φάση ὥριμης ἐπιστημονικῆς συνθέσεως, ὅπου ἡ ἀνάγκη γιὰ συστηματικὴ κατάταξη τῆς γνώσεως συναντᾷ τὴν ἐπιθυμία γιὰ πνευματικὴ ἀφύπνιση. Οἱ σελίδες αὐτοῦ τοῦ τόμου ἀποτυπώνουν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συλλογὴ πηγῶν στὴν οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία τους, καθιστώντας τὸ περιοδικὸ ἕναν ζωντανὸ ὄργανισμό, ποὺ πάλλεται ἀπὸ τὶς ἀνησυχίες τῆς σύγχρονης θεολογικῆς σκέψεως. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ἱστορικῆς συνεχείας παραμένει προτεραιότητα, μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο Παπαδόπουλο νὰ προσφέρει δύο μνημειώδεις μελέτες: «Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς ΚΠόλεως» [σσ. 5-24, 97-115] καὶ «Αἱ ἐκκλήσεις Φλαβιανοῦ ΚΠόλεως καὶ Εὐσεβίου Δορυλαίου πρὸς Λέοντα Ρώμης» [σ. 193]. Αὐτὲς οἱ ἐργασίες δὲν ἀποτελοῦν μόνον ἱστορικὸ τεκμήριο, ἀλλὰ καὶ μία δι-
ορθόδοξη μαρτυρία γιὰ τὴ σημασία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς. Μέσα ἀπὸ τέτοιες μελέτες, ἡ Θεολογία θωρακί-
ζει τὴν Ὁρθόδοξη αὐτοσυνειδησίαν ἀπέναντι στὶς προσηλυτιστικὰς τάσεις καὶ τὶς ἱστορικὰς παρερμηνείες. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀναζήτησις πηγῶν βρίσκει στὸν τόμο αὐτὸν τὸν ἐκφραστή της. Ἡ παρουσία τοῦ Λεωνίδου Φιλιππίδου μὲ τὴ μελέτη «Διδάγματα ἐπὶ τῆς σημερινῆς κρίσεως ἐκ τῆς Ἰστορίας τῶν Θρησκευμάτων» [σσ. 35-50, 116-124] σηματοδοτεῖ

μία στροφή στὸν θρησκευτολογικὸ διάλογο μὲ τὴ σύγχρονη κρίση, ἐνῶ ἡ μελέτη τοῦ Κ. Ἰω. Δουβουνιώτου γιὰ τὸν «Κατάλογον τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης Σιδερίδου» [σ. 226] ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἀρχαιολογίας· στοχεύει στὴ διάσωση τῆς χειρόγραφης παραδόσεως καὶ στὴν ἀνάδειξη τοῦ πλούτου τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας.

Ὁ διεθνὴς ἀντίκτυπος καὶ ἡ βιβλικὴ κριτικὴ ἐνισχύονται ἀπὸ τὶς συμβολὲς τοῦ Βασιλείου Βέλλα καὶ τοῦ Π. Μπρατσιώτου. Ἡ παρουσίαση τῶν νέων τάσεων τῆς γερμανικῆς καὶ ἀγγλοσαξονικῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης δείχνει ὅτι ἡ Θεολογία δὲν φοβᾶται τὸν διάλογο μὲ τὴν ἐτερόδοξη σκέψη, ἀλλὰ τὴν ἀξιοποιεῖ κριτικά. Τὸ σύντομο ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ «Ἑρμηνευτικὸν Σημείωμα» τοῦ Π. Ἰ. Μπρατσιώτου [σ. 85] καὶ ἡ Νεκρολογία γιὰ τὸν Ernst von Dobschütz [σ. 351] τοποθετοῦν τὸ περιοδικὸ στὴν πρωτοπορίαν τῆς παγκόσμιας ἐπιστημονικῆς κοινότητος. Ὁ IB' τόμος δίνει βῆμα στὴν ἀνάδειξη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασποράς. Ἡ πολυμερὴς ἐργασία τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα γιὰ τὴ «Μοσχόπολιν καὶ τὴν Νέαν Ἀκαδημίαν αὐτῆς» [σσ. 69-84, 149-161, 314-335] ὑπογραμμίζει τὸν ρόλο τοῦ περιοδικοῦ ὡς θεματοφύλακα τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς κληρονομιάς. Σὲ μία ἐποχὴ ποὺ ὁ κόσμος ἄλλαζε ραγδαίᾳ, ἡ Θεολογία τοῦ 1934 προσέφερε ἓνα σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, συνδέοντας τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια μὲ τὴν πνευματικὴ ἐπιβίωση τοῦ Γένους.

ιγ) Ἡ δογματικὴ περιφρούρηση καὶ ἡ συνοδικὴ συνείδηση
στὸν II' τόμο (1935)

Ἡ ἔκδοση τοῦ II' τόμου (1935) ἐπιβεβαιώνει τὸν ρόλο τῆς Θεολογίας ὡς πνευματικοῦ παρατηρητηρίου τῆς Ὁρθοδοξίας, σὲ μία χρονιὰ ποὺ οἱ ἐκκλησιαστικὲς προκλήσεις καὶ οἱ διορθόδοξες σχέσεις ἀπαιτοῦσαν μέγιστη ἐγρήγορση. Ὁ τόμος αὐτὸς διακρίνεται γιὰ τὴν προσπάθειά του νὰ συνδυάσει τὴν παραδοσιακὴν δογματικὴν ἀκρίβεια μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ μία σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση. Κυρίαρχη μορφὴ παραμένει ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ὁ ὁποῖος συνεισφέρει τρεῖς σημαντικὲς μελέτες: «Ἑλληνικαὶ Συλλογαὶ τῶν ἱερῶν Κανόνων κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους» [σ. 5], «Ὁ ὅσιος Μελέτιος ὁ Νέος» [σ. 97] καὶ «Ὁ ὅσιος Λουκάς ὁ Νέος» [σ. 193]. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς χρονολογικὴ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μία θεολογικὴ

θεμελίωση τοῦ κανονικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀγιολογικῆς παραδόσεως ἔναντι ὁποιασδήποτε κοσμικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς ἐπιβολῆς. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς μελέτες, ἡ Θεολογία ὑπογραμμίζει τὸν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα τοῦ ἑλληνορθόδοξου πολιτισμοῦ. Ἰδιαίτερη σημασία στὸν τόμο αὐτὸν ἔχει ἡ συμβολὴ στὴ Βιβλικὴ Θεολογία καὶ τὴ Λειτουργικὴ. Ἡ μελέτη τοῦ Βασιλείου Μ. Βέλλα γιὰ «Τὰ χωρία Δευτ. 32,43 καὶ Ζαχ. 14,17» [σ. 137] ἀποτελεῖ δεῖγμα αὐστηρῆς βιβλικῆς φιλολογίας, ἐνῶ ἡ ἐκτεταμένη «Κριτικὴ ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν βιβλίων» τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα [σσ. 63-69, 146-169] ἐπαναφέρει τὴν προσοχὴ τῆς ἐπιστῆμης στὰ κανονικὰ ὅρια τῆς λατρευτικῆς παραδόσεως. Ἡ ἱστοριοεκκλησιαστικὴ ἔρευνα ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς τριμεροῦς μελέτης τοῦ Ἀρχιμ. Ἐμμ. Καρπαθίου γιὰ τὸν «Σωφρόνιον Γ' καὶ τὸ Βουλγαρικὸν Ζήτημα» [σσ. 126-136, 263-272, 323-340], ἡ ὁποία ἐνισχύει τὸν διορθόδοξο χαρακτήρα τοῦ τόμου, προβάλλοντας τὶς ἱστορικὲς προσωπικότητες ὡς ζωντανὰ ὑποδείγματα πνευματικῆς συγκρότησης. Ὁ ΙΓ' τόμος ἀναδεικνύει τὴ σχέση Ἐκκλησίας καὶ Ἱστορίας μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Δ. Πασχάλη γιὰ τὸν «Καيسάριον Δαπόντε» [σ. 224] καὶ τὶς «Μετρικὰς παρατηρήσεις» τοῦ Ἐμμ. Παντελάκη [σ. 296]. Ἡ Θεολογία τοῦ 1935 δὲν εἶναι ἓνα περιοδικὸ κλεισμένο στὸ παρελθόν· εἶναι ἓνα ἔντυπο ποὺ συνομιλεῖ μὲ τὴν κοινωνιολογία, τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλοσοφία, ἀποδεικνύοντας ὅτι ὁ Ὁρθόδοξος λόγος διαθέτει ἐπιστημονικὴ αὐτοπεποίθηση. Ἡ προβολὴ τῆς ἐθνικῆς προσφορᾶς τοῦ κλήρου, ὅπως καταγράφεται στὶς σελίδες τοῦ τόμου, λειτουργεῖ ὡς ὑπενθύμιση τοῦ ἀρρήκτου δεσμοῦ μεταξὺ τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἑλληνισμοῦ.

ιδ) Ἡ ἐπιστημονικὴ συσσωμάτωση καὶ ἡ οἰκουμενικὴ προοπτικὴ τοῦ ΙΔ' τόμου (1936)

Μὲ τὸν ΙΔ' τόμο (1936), ἡ Θεολογία εἰσέρχεται σὲ μία περίοδο ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς ἐποπτείας, λειτουργώντας ὡς ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ ἀκαδημαϊκὴ θεολογία καὶ τὰ μεγάλα πνευματικὰ ρεύματα τῆς Εὐρώπης. Σὲ μία ἐποχὴ ὅπου οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις στὴν ἡπειρο ἐντείνονταν, τὸ περιοδικὸ προτάσσει τὴν Ὁρθόδοξο οἰκουμενικότητα καὶ τὴν αὐστηρὴ προσήλωση στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν. Ὁ ἱστοριοκανονικὸς ἄξονας τοῦ περιοδικοῦ ἐν-

ισχύεται περαιτέρω. Ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος προσφέρει τὸ ἀπόσταγμα τῆς ἐρεῦνης του μὲ τὴ μελέτη «Ἀπόπειραι ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς Φραγκοκρατίας ἐν ΚΠόλει (1204-1261)» [σ. 5], μία ἐργασία κομβικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς Ὁρθόδοξης αὐτοσυνειδησίας ἀπέναντι στὶς δυτικὲς πιέσεις. Αὐτὴ ἡ ιστορικοδογματικὴ προσέγγιση δὲν εἶναι ἀπλῶς παραθετική, τεκμηριώνει τὴν ἐνότητα τῆς Ὁρθοδοξίας μέσα ἀπὸ τὴν πολυμορφία τῆς ιστορικῆς τῆς διαδρομῆς. Ἡ λειτουργικὴ ἐπιστῆμη καὶ ἡ ὑμνολογία βρίσκουν στὸν τόμο αὐτὸν μερικὲς ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες στιγμὲς τους. Ἡ δημοσίευση τῆς μελέτης τοῦ Ἐμμ. Παντελάκη «Νέα Ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου» [σσ. 225-250, 310-329] ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα κριτικῆς ἀναλύσεως τῆς λατρευτικῆς ποίησης, συνδέοντας τὴ δογματικὴ διδασκαλία μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πράξη. Παράλληλα, ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, μὲ τὴν πολυμερῆ μελέτη «Ἀρχιερατικὰ Γράμματα» [σσ. 97-113, 193-207, 289-296], ἀναδεικνύει τὴ διαχρονικότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων ὡς ἀπάντηση στὰ ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Ἡ Θεολογία τοῦ 1936 διακρίνεται ἐπίσης γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς δογματικῆς ἐρευνας. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου γιὰ τὴν «Τετάρτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο ἐν Χαλκηδόνι» [σσ. 208-224, 297-309] ὑπογραμμίζει τὴν ἀπόφαση τοῦ περιοδικοῦ νὰ μὴν ἀφήσει τὸν χῶρο τῆς δογματικῆς κριτικῆς στοὺς ἑτεροδόξους, ἐνῶ ὁ πλούσιος «Κατάλογος Ἀγιορειτικῶν Χειρογράφων» τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα [σσ. 42-52, 114-128, 330-347] προβάλλει μία Ὁρθόδοξη ἐπιστῆμη ὑψηλῶν προδιαγραφῶν. Αὐτὴ ἡ προσέγγιση ἀπομακρύνει τὴ θεολογία ἀπὸ τὸν κίνδυνο τοῦ εὐσεβιστικοῦ συναισθηματισμοῦ, ἐπαναφέροντάς τιν στὴν ὁδὸ τῆς διανοητικῆς ἐντιμότητας. Αὐτὸς ὁ τόμος δείχνει νὰ ἀποτελεῖ καθρέπτη τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Μὲ τὴν πλούσια βιβλιοκρισία, τὶς νεκρολογίες σημαντικῶν ἱεραρχῶν καὶ λογίων, καθὼς καὶ τὴ δημοσίευση ἐκκλησιαστικῶν εἰδήσεων, τὸ περιοδικὸ καταγράφει τὸν σφυγμὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Θεολογία δὲν εἶναι πλέον μόνο ἓνα βῆμα διανοουμένων, ἀλλὰ ἓνας πνευματικὸς φάρος ποὺ καθοδηγεῖ τὸ Γένος πρὸς μία συγκροτημένη χριστιανικὴ ταυτότητα, ἐτοιμὴ νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς καταιγίδες ποὺ ἤδη προμηνύονταν στὸν διεθνεῖ ορίζοντα.

ιε) *Ἡ οἰκουμενικὴ συνάντηση καὶ ἡ θεολογικὴ ἀναγέννηση στὸν ΙΕ' τόμο (1937)*

Ὁ ΙΕ' τόμος (1937) σηματοδοτεῖ μία ἀπὸ τὶς λαμπρότερες σελίδες στὴν ἱστορία τοῦ περιοδικοῦ, καθὼς ἡ ἔκδοσή του συμπίπτει μὲ τὸ Α' Συνέδριο τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας στὴν Ἀθήνα. Ὁ τόμος αὐτὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ἐπιστημονικὴ ἐπετηρίδα, ἀλλὰ ἡ φωνὴ τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὴν οἰκουμένη, ἀναδεικνύοντας τὴν Ἀθήνα σὲ διεθνὲς κέντρο θεολογικῆς σκέψεως καὶ διαλόγου. Ἡ διόρθοδοξη ἐνότητα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καταξίωση βρίσκονται στὸ ἐπίκεντρο. Ἡ Θεολογία φιλοξένησε τὶς εἰσηγήσεις καὶ τὶς διεργασίες τοῦ συνεδρίου, ὅπου κορυφαῖοι θεολόγοι ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο (ὅπως ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ καὶ ὁ Σέργιος Μπουλγκάκωφ) συναντήθηκαν μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴ ζύμωση, τὸ περιοδικὸ προβάλλει τὸ αἶτημα γιὰ «ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες», ὅχι ὡς στεῖρα ἀρχαιοπρέπεια, ἀλλὰ ὡς δυναμικὴ ἀπάντηση στὰ ἀδιέξοδα τοῦ μοντερνισμοῦ. Ὁ ἱστορικοαρχαιολογικὸς πλοῦτος ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς ἐκτεταμένες μελέτες τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου γιὰ «Τὸ Ἑορτολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξ ἀπόψεως ἡμερολογιακῆς» [σσ. 5-112], μία θεμελιώδη ἐργασία ποὺ προσφέρει τὸ ἀπαραίτητο λειτουργικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐορτολογικῆς παραδόσεως, προτάσσοντας τὴν κανονικὴ τάξη ὡς ἐγγύηση τῆς ἐνότητας. Παράλληλα, ὁ «Κατάλογος Ἀγιορειτικῶν Χειρογράφων» τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα [σσ. 239-248, 361-366] προσδίδει στὸν τόμο ἓνα βάθος χειρογραφολογικῆς ἀναζήτησης, ποὺ γεφυρώνει τὴν παράδοση μὲ τὴν ἐπιστῆμη.

Ἡ κανονολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα συνέχισαν νὰ ἀποτελοῦν τοὺς σταθεροὺς πυλῶνες τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ πολυμερὴς μελέτη τοῦ Δημητρίου Πετρακάκου γιὰ τὸν «Γάξης Παῖσιον ὡς Κανονολόγον» [σσ. 193-207, 289-322] ἀνοίγει νέους δρόμους στὴν ἑλληνικὴ κανονολογία, ἐνῶ τὰ «Νέα Ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου» τοῦ Ἐμμ. Παντελάκη [σσ. 323-339] προσφέρουν μία ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση. Ταυτόχρονα, ἡ συνέχιση τῆς μελέτης τοῦ Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου γιὰ τὴν «Τετάρτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐν Χαλκηδόνι» [σσ. 113-127, 208-226, 349-356] καθιστᾷ τὴ Θεολογία ἀπαραίτητο σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ κάθε λειτουργιολόγο διεθνῶς. Βεβαίως, ὁ ΙΕ' τόμος ἀποπνέει μία αἴσθηση πνευματικῆς αἰσιοδοξίας καὶ εὐθύνης.

Μέσα από τις σελίδες του, η Έκκλησία της Ελλάδος εμφανίζεται ώριμη να ήγηθεί του θεολογικού διαλόγου, υπερασπιζόμενη την Όρθόδοξη παράδοση ως ζωντανή μαρτυρία. Η Θεολογία του 1937 δεν είναι πια άπλως ένα επιστημονικό έντυπο· είναι ο πνευματικός άμβωνας από τον οποίο κηρύσσεται η αλήθεια της Όρθοδοξίας σε έναν κόσμο που οδηγείται προς τη μεγάλη σύγκρουση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

ιστ) Τò τέλος μιᾶς ἐποχῆς στὸν ΙΣΤ΄ τόμο (1938)

Ο ΙΣΤ΄ τόμος (1938) κατέχει βαθιά συμβολική και ιστορική βαρύτητα, καθώς σημαδεύεται από την κοίμηση του έμπνευστου και θεμελιωτού του περιοδικού, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου. Ο τόμος αυτός λειτουργεί ως τὸ κύκνειο ἄσμα μιᾶς ολόκληρης γενιᾶς θεολόγων-ιστορικών, ἐνῶ παράλληλα στερεώνει τὰ θεμέλια γιὰ τὴ μελλοντική πορεία τοῦ ἐντύπου μέσα σὲ ἕνα διεθνὲς περιβάλλον ραγδαίων ἀνατροπών. Ἡ ιστορική δικαίωση καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο διατρέχουν τὶς σελίδες τοῦ τόμου. Τὸν τόνο δίνει ἡ τελευταία μελέτη τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου γιὰ τὴν «Ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἐπὶ τῆς κυριαρχίας τῶν Σελτζουκιδῶν καὶ τῶν Φράγκων ἐν Συρίᾳ» [σσ. 97-117, 193-207], ποὺ ἀποτελεῖ κορυφαία στιγμή ἐκκλησιαστικῆς ιστορικῆς γνώσεως· ἡ νεκρολογία τοῦ ἀρχιμ. Μιχ. Κωνσταντινίδου «Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν» [σσ. 367-408] ἀπαθανατίζει τὸν ἱδρυτὴ. Ἡ ἀπώλεια τοῦ μεγάλου ἱεράρχου δὲν ἀφήνει κενό, ἀλλὰ μετατρέπεται σὲ δέσμευση γιὰ συνέχεια, καθὼς τὸ περιοδικὸ ἀναδεικνύει τὴ σημασία τῆς ιστορικῆς ἐρεῦνης ὡς ὄπλο κατὰ τοῦ ληθάργου καὶ τῆς ἀμαθείας.

Ἡ ἐμβάθυνση στὴ δογματική καὶ κανονική γραμματεία συνεχίζεται μὲ ἀμείωτη ἔνταση. Ἡ πολυμερὴς μελέτη τοῦ Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου γιὰ τὴν «Τετάρτη Οἰκουμενική Σύνοδος ἐν Χαλκηδόνι» [σσ. 32-47, 127-136, 208-220, 308-322] καὶ ἡ τριμερὴς μελέτη τοῦ Μ. Κ. Καραπιπέρη γιὰ τὸν «ἐλληνορθόδοξο χαρακτήρα τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων» [σσ. 48-59, 153-160, 241-248, 323-335] προσδίδουν στὸν τόμο ἕναν χαρακτήρα ἀπολογητικῆς ἰσχύος. Ἡ Θεολογία ἐπιμένει στὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση τῶν Γραφῶν, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ Όρθοδοξία διαθέτει τὰ ἀπαραίτητα μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα γιὰ νὰ συνομιλήσει μὲ τὴ σύγχρονη κριτική, χωρὶς νὰ ἀπεμπολήσει τὴν ἱερότητα

τοῦ κειμένου. Ὁ κανονικὸς καὶ ἱστορικὸς προβληματισμὸς παραμένει στὴν πρώτη γραμμή, μὲ τὸν Δημήτριο Πετρακάκο νὰ δημοσιεύει τὴ μελέτη «Πρὸ τῆς Διορθοδόξου Συνόδου Κανονικὰ Προβλήματα» [σσ. 262-275, 289-307] καὶ τὸν Ἀρχιμ. Ἐμμ. Καρπάθιο νὰ ὁλοκληρώνει τὴ σειρά του γιὰ τὸν «Γρηγόριον ΣΤ' καὶ τὸ Βουλγαρικὸν Ζήτημα» [σσ. 64-73, 161-169, 221-227, 336-349]. Αὐτὲς οἱ συμβολὲς ἐνισχύουν τὸν δεσμὸ τοῦ περιοδικοῦ μὲ τὴ ζωντανὴ ἐκκλησιαστικὴ πράξι, ὑπογραμμίζοντας ὅτι ἡ θεολογία δὲν εἶναι μία θεωρητικὴ ἐνασχόληση τοῦ γραφείου, ἀλλὰ μία λειτουργικὴ ἐμπειρία. Παράλληλα, οἱ βιβλιοκρισίες καὶ οἱ ἐνημερώσεις γιὰ τὰ διεθνῆ συνέδρια δείχνουν ὅτι ἡ Θεολογία παραμένει ὁ κύριος δίαυλος ἐπικοινωνίας τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως μὲ τὴν παγκόσμια ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Ὁ ΙΣΤ' τόμος ἀποπνέει μία αἴσθησι πνευματικῆς ὠριμότητος. Παρὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἱδρυτοῦ της, ἡ Θεολογία τοῦ 1938 ἐμφανίζεται ὡς ἓνας θεσμὸς πλεόν αὐτόνομος καὶ στιβαρὸς, ἱκανὸς νὰ διαφυλάξει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ τὴν Ὁρθόδοξον ταυτότητα. Στὰ πρόθυρα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ὁ τόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ μία πνευματικὴ κιβωτό, συγκεντρώνοντας τὸν πλοῦτο τῆς ἐλληνικῆς θεολογίας καὶ προετοιμάζοντάς την γιὰ τὶς μεγάλες δοκιμασίες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν.

6. Συμπεράσματα

Συμπερασματικὰ λοιπὸν ἡ ἱδρυσις τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία τὸ 1923 δὲν ἦταν μία ἀπλὴ ἐκδοτικὴ πρωτοβουλία. Ἦταν ἡ ἀπάντησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σὲ μία ἐποχὴ κρίσεως, ὅπου ὅλα φαίνονταν νὰ καταρρέουν μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Μέσα σὲ ἐκεῖνον τὸν ἀφανισμό, τὸν ὀρυμαγδὸ καὶ τὴν ἀπόγνωσι, ἡ Θεολογία ἤρθε νὰ φωνάξει ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ζωντανὴ δύναμις, ὅχι ἀπομεινάρια τοῦ παρελθόντος. Κεντρικὸ πρόσωπο σὲ αὐτὴν τὴν ἱστορίαν ἦταν ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Θεολόγος μὲ διεθνή παιδείαν, Καθηγητὴς ποὺ προεβίβασε τὸ ἐπιστημονικὸ κῦρος στὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ Ἀρχιεπίσκοπος ποὺ ἔφερε ὄραμα ἀνασυγκρότησις. Ἦξερε ὅτι ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις δὲν ἀρκεῖ, ἂν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις. Καὶ ἡ Θεολογία ἦταν ἀκριβῶς αὐτό:

ή έκφραση μιᾶς Ἐκκλησίας ποὺ κατανοεῖ τὸν ἑαυτό της. Μέσα στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος βρῆκε τὴ φωνή της. Δὲν περιορίσθηκε στὴ διοίκηση ἢ στὴν ἀπολογητικὴ ἀντίδραση, ἀλλὰ διαμόρφωσε λόγο θεολογικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ. Χάρη στὴ Θεολογία, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συνειδητοποίησε ὅτι ἔχει τὴ δύναμη νὰ συνομιλεῖ ὄχι μόνο ὡς ἐθνικὸς θεσμός, ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικὸς φορέας, ποὺ μεταφέρει στὴν Οἰκουμένη τὴ φωνὴ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἦταν μία ἐκκλησιολογικὴ αὐτοσυνειδησία, ὄχι ἐθνικιστικὴ μία φωνὴ ποὺ ἐβγαίνει ἀπὸ τὸν πλούτο τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ ἤξερε νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο. Σήμερα, ἕναν αἰῶνα μετὰ, ἡ Θεολογία παραμένει σημεῖο ἀναφορᾶς. Διδάσκει ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀρκεῖ νὰ διαχειρίζεται τὸ παρελθόν, πρέπει νὰ δημιουργεῖ παρὸν καὶ νὰ φωτίζει μέλλον. Δείχνει ὅτι ὁ πατερικὸς λόγος δὲν εἶναι μνήμη νεκρῇ, ἀλλὰ δύναμη ἀναστάσεως. Καὶ θυμίζει ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ὅταν μιλάει μὲ θεολογικὴ φωνή, γίνεται ὁ φάρος ποὺ δὲν σβήνει μέσα στὴ θύελλα τῆς ἱστορίας.

SUMMARY

Archbishop of Athens Chrysostomos Papadopoulos
and the Theological Self-Awareness of the Church of Greece:
The Founding of the Journal *Theologia*
within its Historical and Ecclesiological Context

By Ioannis Panagiotopoulos, *Professor*
National and Kapodistrian University of Athens

This article examines the theological self-awareness of the Church of Greece as expressed through the founding and early development of the journal *Theologia* (1923-1938), under the visionary leadership of Archbishop Chrysostomos Papadopoulos. In the aftermath of the Asia Minor Catastrophe of 1922, the Church faced an urgent need to articulate a living theological voice for a displaced and traumatized people. Archbishop Chrysostomos responded by establishing *Theologia* in October 1923

as the official academic tool of the Church of Greece, creating a forum where Orthodox theology could engage rigorously with both the patristic tradition and the intellectual currents of the modern world. The article traces the thematic development of the journal's first sixteen volumes, highlighting its contributions to ecclesiastical history, biblical theology, canon law, liturgical studies, and international ecumenical dialogue. It argues that *Theologia* served as a mirror of ecclesial identity, enabling the Church of Greece to articulate its place within global Orthodoxy while resisting the influence of Western Pietism. The journal transformed the Church from a mere administrative institution into a confessing body with a genuine theological voice, representing one of the most significant achievements of Chrysostomos Papadopoulos' incumbency.